

ЗОҲИР АЪЛАМ

КИЙИК КЎЗЛАРИ

ҲИКОЯЛАР

Тошкент—1984
Ғафур Ғулум номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти

Тақризчи
НАИМ НОРҚУЛОВ

Аълам, Зоҳир,
Қийик кўзлари: Ҳикоялар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти,
1981.—144 б.

Китобга Зоҳир Аъламнинг янги ҳикоялари жамланган. Ҳикояларнинг қаҳрамон-лари машғулоти, фикр-уйлари, ҳатто ёшлари жиҳатидан ҳам бир-бирдан фарқ қилса-да, уларни ростгўйлик, инсонга нисбатан меҳр-оқибатли бўлиш туйғуси бирлаштириб туради. Дунёқарашларнинг турли-туманлиги, инсоннинг хатти-ҳаракати ва айтган сўзлари билан яқин-атрофидагиларга қай даражада таъсир этиши тўпلامдаги ҳикоялар негизини белгилайди.

Аглям, З. Глаза оленя. Рассказы.

Уз2

* 70303 — 149 35 — 81 4702057020
А М352 (04) — 81

Соат ўн бирга яқинлашганда кафедра олти мижоз қолди. Буфетчи ва официантлар уларга қараб-қараб қўйишди-ю, лекин индашмади. Чунки ҳисоб-китоб қилишган, уйга кетишларига эса ҳали вақт бор эди.

Олти мижознинг учтаси — ковбойча шим, қизил ва сариқ куртка кийган, узун сочли ўспиринлар бўлиб, уларнинг бири қиз бола бўлса ҳам, ташқаридан қараганда ажратиш қийин эди. Айтаётган гапларини, билдираётган мулоҳазаларини ўзларича энг аниқ ва энг зарур, деб ҳисоблаганлари учун хаҳолаб кулишлари ҳам, лалайиб ўтиришлари ҳам беғубор эди.

Бир стол нарида эса икки спортчи ўтирарди. Бири ўттиз, бири йигирма ёшлар атрофидаги ширакайф бу йигитлар ҳеч нарсага эътибор беришмасди. Тақдир ортиқча шуҳрат берган кишиларда бўладиганидек, уларнинг келбатларида ҳам андак кибр кўзга ташланарди.

Мижозларнинг олтинчиси залнинг тўрида, нимқоронғи жойда ўтирарди. Унинг столи йиғиштириб олингани учун, графинда охирлаб қолган коньяк билан бир шиша «Тошкент суви»дан бўлак нарса йўқ эди. Ўттиз ёшлардаги бу одамнинг ҳам спортга алоқадорлиги келишган, қорувли қоматидан сезиларди. У кўзини икки спортчидан деярли узмас, буфет ёнида ғимирлаб юрганларга онда-сонда бир қараб қўярди-да, яна бояги икки спортчига тикиларди. Юзига ўрнашиб қолган нуроний ғамгинлик, қуюқ қошларининг чаккасига борганда бурчак

бўлиб эгилиши унга аллақандай олижаноблик ифодасини берарди. Қаншаридан бошланиб лабларининг устигача келган икки ажин эса, залнинг нимқоронғилигида юзини бир оз осилинқираган қилиб кўрсатарди.

У қадаҳдаги коньякдан ҳўплаб, газагига «Тошкент суви» ичди-да, соатига қаради. «Тезроқ йўқолишса бўларди, мишиқилар», дея гудранди ўспиринларга кўз ташлаб қўяркан. Кейин баланд овозда бемалол гаплашаётган икки спортчига қаради.

— Мени биласан-а? Мен бор эканман, у жой сеники, ҳеч қанақа Собир ҳам, Нодир ҳам ўйнамайди! Кафилман бунга, — дерди спортчиларнинг каттаси.

Бу гапни эшитиб олтинчи мижоз яна гудранди:

— Ҳа, ҳозир сенинг мартабанг улур.

«Мартабаси улур» эса, қадаҳга коньяк қуйиб, ёш спортчига ич деб имлади.

— Ичмайман, ўзи шундоқ ҳам кўп ичвордим.

— Ич-э, ким айтади сени йнгит деб!..

— Индинга ўйин бор-ку!

— Эй, Халил! Ҳар куни ўтирибманми сен билан? Ҳар куними? Йўқ! Ундан кейин ўзинг айт-чи, мен ўйнаган даврда олдимга тушадиган ўйинчи бормиди? А? Бормиди?

— Йўқ.

— Бўпти-да, мен эсам бунақа пайтларда улфатимни хафа қилмасдим. Мана, кўриб турибсан, ҳозир олий лигада тренерман. Командам, худога шукур, бошқалардан кам эмас.

— Ҳа, энди, сиз бошқа-да.

— Ол, сенинг омадинг учун ичаман. Меникидан кам бўлмасин.

Улар ичишди. Ёш спортчи унчалик қийналмади. Тренер эса юзини буриштирганича шоколад олиб, уни анчагача лабига босиб турди. Кейин бир тишлаб, истар-истамас чайнади-да, бетини кафтига қўйганча кўзини юмиб ўтирди.

У кўзларини ҳали очганича йўқ эдики, столга бир нарсанинг тарақлаб қўйилганини, бўш стулнинг шовқин билан сурилганини ва кимнингдир, «яхшимисан, Акбар», деганини эшитди. Эшитди-ю, овоз келган тарафга эринибгина қаради. (Ўзини яқин олишга ҳаракат қилувчи мухлисларидан бири бўлса керак деб ўйлади шекилли.) Кўзини очганда эса, биринчи кўрган нарсаси коньяги охирлаб қолган бировнинг графини бўлди. Кейин... қўлини узатиб турган одамни кўрди. Кўрди-ю, бир сесканиб тушди.

— Яхшимисан, Қодир, — деди у ҳам қўлини узатар экан, безовта бўлганини шогирдидан яширишга уриниб.

— Эски қадрдонимнинг бир суҳбатини олай дедим-да. Узр, — Қодир Акбарнинг улфатига қўл узатди.

— Бемалол, бемалол, — деди Акбар атайлаб чўзиб.

Қодир ўзи келтирган графиндан учала қадаҳни тўлдирди. Ёш футболчи икковига бар-бир кўз ташлаб қўйди. У Акбарнинг авзойидаги ўзгаришни сезгани учун меҳмонни адоват билан кузатар, тренери учун ҳар дақиқада сапчиб туриши мумкинлиги билинарди. Тренер эса, бу орада ўзини тутиб олиб, Қодирга истеҳзо аралаш муомала қилишга урина бошлади.

— Қалайсан, Қодирбек, минг йиллардан бери кўринмайсан, — деди у меҳмоннинг елкасига қўлини ташлаб...

— Юрибман, фақир киши панада, де-еб.

— Ҳо, жуда ҳам фақир эмассан-ку. Ҳа, айтмоқчи, таништирабман-ку сизларни, — деди у ёш футболчига қараб. — Эшитган чиқарсан, машҳур футболчи Қодир Қорнев. Ун йил илгари унинг номини эшитганда кўчада трамвайлар тўхтарди. — Ёш футболчининг кўзларидаги шубҳа йўқолиб, чеҳрасига илиқлик югурди. — Бу эса, — гапида давом қилди Акбар, — келажаги порлоқ футболчилардан Халил Равшанов.

— Жуда хурсандман, — Қодар Халилга яна қўл узатди.

— Қаерлардан сўраймиз? — Акбар Қодирга тикилди.

— Мактабда физкультура ўқитувчисман. «Тошкатель»да тренерлик ҳам қиламан. Ўзим шу заводдан чиққанам учун ҳеч қўйишмайди... — Қодир жавоб берар экан, учрашув таъсиридаги ҳаяжони босилиб, кўнгли яна гаш тортаётганини ҳис қилди. Юзини яна қаҳр ва алам эгаллай бошлади. Ундаги бу ўзгаришни Акбар ҳам кўрди ва мавзу қаёққа бурилишидан қатъий назар, у четлаб ўтмоқчи бўлган нарсага тақалишини сизди.

— Ҳа, сен бечоранинг омадинг юришмади, — деди ноилж оҳангда. Бироқ баттар қовун туширганини илғаб, дарров гапни бурди. — Лекин зўр ўйинчи эдинг-да, ҳамма қойил қоларди. Қани, ичайлик! Мехико эсингдами, а?.. — Акбар ёлгондан бошини қуйи солиб, гўёки ачинаётгандек, қўлини столга урди. — Кел, ўтмишни эсламайлик. Яхши фурсатларнинг ўтиб кетгани алам қилади.

— Йўқ, — деди Қодир паст, аммо салмоқли овозда. Бу сафар унинг товуши янада йўғонроқ эшитилди. — Мен олдингга худди ана шу ўтмишни эшлаш, хотирдан кўтарилган нарсаларни тиклаш учун ўтдим. Эски хотираларни эслаганга нима етсин! Шундай эмасми?.. — Қодир охириги гапига устоз ва шогирдга қарата гапираркан, тўлқинланаётганини, овози ҳам титраб кетаётганини сизди. Бирдан портлаб, ишнинг пачавасини чиқариши мумкинлигини ўйлаб, бор продасини ўзини босишга қаратди. Қадаҳни қўлига оларкан, Акбарга қараб жилмайди. Унинг бу қарашини Акбарнинг нари-берисидан ўтиб кетди. Ундаги бу ўзгарниш беихтиёр ёш спортчига ҳам ўтди.

— Мен бечоранинг омадим юришмади, — Қодир йигитчага аҳамият бермай, Акбарга тикилди. — Қани, ичайлик биттадан...

Акбар билан Қодир ичди. Халил эса ичмади.
— Ичавер, бизларнинг гапимизга эътибор бер-
ма, — деди Акбар.

Халил шу пайтгача бу учрашувни шунчаки, икки қадрдоннинг ҳазил-мутойибаси, деб ўтирган эди. Қараса жиддий, шунинг учун сергакланди ва ичмайман деган мазмунда қатъий бош ирғади.

— Узинг биласан, — деди Акбар унга.

Қодир эса гапида давом қилди:

— Мен бечоранинг ишим юришмади шундай қилиб. — У «мен бечора»га яна урғу берди. Шоколад олиб, бамайлихотирлик билан бир қимтиди. Қолган бўлагини бир оз ушлаб, томоша қилгандек, у ёқ-бу ёғига қаради-да, секин зар қоғоз устига қўйди. Панжалари билан столга тиралиб, стулга ясланди.

Орага жимлик чўкиб, кафенинг сўнаётган шовқини аро кўчада шаррос қуяётган ёмғирнинг ёқимли овози эшитилди.

— Уриш, жанжал қалмоқчи деб ўйлама. Тўғриси, ўзим ҳам сенга ўхшаб ҳозирги вазиятимдан ҳазар қилиб ўтирибман... Мен фақат бу дунёда борлигимни сенга бир эслатмоқчиман, холос. Менинг ҳаётимда, тақдиримда сенинг ҳам маълум ўрнинг борлигини айтмоқчиман.

Акбар шу пайтда: «Бор, тошингни тер», деб туриб кетишни истарди-ю, лекин қўрқувми, ҳурматми — буни ўзи ҳам билмасди — уни ушлаб турарди. Бундан ташқари, у ўзининг катта одамлигини билар, бу эса унга мустаҳкам қўрғон ичидалигига гаровдек эди. Кўп талафот емаслигини биларди. Шунинг учун Қодирнинг дастлабки гапларини вазадаги гулга қараганча бошини ликиллатиб эшитди. Халилга: «Нима қилардим, чидайман-да», маъносида бир-икки қараб қўйди.

— Сен ҳозир каттадан-кичик танийдиган машҳур одамсан. Хизмат кўрсатган спорт мастери, энг севимли командага тренер. Мен эсам мактабда жисмоний

тарбия ўқитувчиси, қўшимча равишда заводнинг оддий командасига тренерман. Нега шундай, а?..

Қодирнинг заҳарли оҳангдаги бу саволи Акбарга таъсир этиш ўрнида Халилнинг жаҳлини чиқариб юборди. У ирғиб ўрнидан турди-да, қўлини Қодирнинг юзига пахса қилиб, Акбарга гапирди:

— Йўқотинг буни, э! Йўқол, деб айтинг бунга!

Қодир унинг қорнига бир уриб, жойига ўтқизиб қўйди. Халилнинг: «Пиянсталигинг учун, ишёқмаслигинг учун шу ҳолга тушиб қолдинг, мендан сўрамайсанми?»деб бақирмоқчи бўлган гаплари ичида қолди. Бир оздан сўнг, кўз олди яна ёруғлашгач, Қодирнинг истехзоли юзини кўрди.

— Агар мен тренерингизга бир оз бўлса-да ўхшанимда, салгина қаттиқроқ урган бўлардим. Эртага тренировкага чиқолмасдингиз. Балки умуман чиқолмасдингиз. Сиздан илтимос, сеvimли тренерингиз билан бўладиган суҳбатимизга халақит қилмасангиз, — деди Қодир охирги гапига қатъийлик оҳангини бериб. — Фақат эшитсангиз. Сизга ҳам фойдаси бор.

Халил эътироз билдиrolмайдиган ҳолда эди. Тренернинг бу ёқимсиз суҳбатни нима учун чўрт бўлмаётганини ҳам тушунгандай бўлди.

Бу ҳодиса бир зумда бўлиб ўтгани учун кафе ходимлари сезишмади. Бир стол наридаги ўспиринлар эса, бир қараб қўйиб жимиб қолишди. Шишада қолган шампанларини фужерларга бўлиб, тезроқ ичишга бир-бирини сўзсиз ундашди.

Акбар Халилга ачиниb қараб:

— Сен кета қолмайсанми? Биз ўзимиз келишиб олардик, — деди.

— Йўқ, бирга кетамиз, — жавоб берди Халил қорнини ушлаганча. Қодир унга қараб гапида давом қилди:

— Мен эса тренерингизга ўхшамайман. Қаршимдаги одамнинг келажagini ўйлайман, унинг тақдирига йиғлайдиган онаси ёки сеvиклиси бордир, деб андиша

қиламан. — Қодир бирдан Акбарга ўгирилди. — Биласанми, менинг бу ҳолга тушиб қолишим қобилиятсизлигимдан ёки жамиятда менга қарши биронта куч борлигидан эмас. Ахир мен терма командада ҳужумкор ярим ҳимоячи, сен эса запасда, менинг ўринбосарим эдинг. Фақат бошқа-бошқа клубларда эдик... Кўп ўйладим буни. Тўғри, оз-моз ича бошлаганимга, одамларни ёмон кўра бошлаганимга ўзим айбдорман... Лекин машҳур футболчининг бирдан саҳнадан тушиб кетишига сабаб нималигини биласанми?

Акбар индамади. У суҳбатнинг чўзилишини сезиб, зерика бошлаган ва жаҳли чиқа бошлаган эди.

— Сен айбдорсан! Сенинг итфеъллигинг айбдор, — деди Қодир унинг юзига ургандек қилиб.

Бу ҳақоратдан яна Халил сесканиб тушди. У бир нарсалар бўлишини, тренернинг жаҳли чиқишини, жилла бўлмаса «Оғзингга қараб гапир», дейишини кутганди. Лекин ҳеч нарса рўй бермади. Тренер истеҳзосини яширмай афтини бужмайтирганича сигарет чекарди. Гўё бу гапларнинг аҳамиятсиз эканини кўрсатмоқчи бўларди. Аммо лабларининг учиши бағридаги аламини ошкор қилиб турарди. Халил буни фаҳмлади. Айни чоғда меҳмоннинг бу таъналарга, ҳатто ҳақорат қилишга ҳаққи борлигини ҳам сизди.

Қодир беихтиёр яна шоколад олиб тишлади-да, қолган бўлагига ҳалигидек қараб туриб, қайтариб қоғозига қўйди.

— Шундай ўйинчилар бор эдики...—Қодир энди қийналиб эслаётгандек сўзларди, — терма командага тушишни арши-аълога етишдан зиёд ҳисоблардилар. Уларнинг кимлигини ўзинг биласан. Терма командада қолиш ҳаётларининг мазмуни эди. Мен эса буни футболимиз шуҳратини ёйиш учун бир поғона деб ҳисоблардим. Бизда ҳам Пеле, Гарринчалар сингари ўйинчилар борлигини исботламоқчи эдим. Ҳа, ҳа, сен ўшанда ҳам бу гапларимдан кулардинг, ҳозир ҳам куляпсан. Лекин...

мен учун футбол... ҳаётимнинг мазмуни эди. Ҳа... футболдан ташқарида яшаш ҳаёлимга келмасди. Ҳозир эса... Кўриб турибсан... Орзуимсиз яшадим... яшайман. Парча-парча қилиб ташланган одамман. Армон билан кетяпман. Тўғри, шу кунда оила, фарзанд ташвиши мени овутади, қалбимни бир оз илитади. Топиш-тутишим яхши, янада кўпроқ пул топишни, бу билан оиламга кўпроқ фойдам тегишини ўйлаб, тиришиб ҳаракат қилиб юраман. Лекин шунга кўникиш учун ҳам ўн икки йил умрим кетди. Тушуняпсанми? Азобга тўла ўн икки йил! Мен — аввалги Қодир эмасман, бошқа, ўзим хоҳламаган, ҳаттоки ўзим ҳазар қиладиган одамман... Шуларнинг ҳаммаси сен туфайли бўлади!

— Менга қара, Қодир. Ахир энди ҳеч нарсани тузатиб бўлмайди-ку! Мен ҳақиқатан ҳам айбдорман, бўлдими? — Акбар энди ўзини солиб ўтирган бепарволик мувозанатидан чиқа бошлашга мажбур бўлган эди. Бу ҳолатдан ўнғайсизланиб Халилга мурожаат қилди:— Сен кетавер. Ҳисоб-китоб қилганмисан?

— Ҳа.

— Бор, кетавер!

— Қўявер, ўтираверсин. Мен йиғлаётганимдан уялаётганим йўқ-ку!

— Акбар Қодирнинг елкасига қўлини қўйиб, ялина бошлади:

— Қодир, дўстим, тўғри, мен аблаҳман,— у шундай деб кўксига уриб-уриб қўйди.— Мен хато қилганман. Энди нима қилай? Кел, дўст бўлайлик. Бир-биримизга ёрдам берайлик. Истасанг, эртагаёқ сени ўзимга ёрдамчи тренер қилиб оламан.

— Ёрдамчи тренер?.. Сенга менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин? Сенга-я?!— Қодир Акбарнинг қўлини елкасидан олиб ташлади. Халил эса, ўзига ишонган, иложи бўлса гапини ҳам ўлчаб гапирадиган тренерини бунақанги типирчилаган ҳолда кўраётганидан ҳайрон эди.

— Билмадим, рост гапиряпсанми ёки атайлабми, ахир сен унчалик ғариб эмассан. Довруғингнинг садоси ҳали ҳам жаранглайди,— деди Акбар.— Мана, Халил,— у исбот сўраб шогирдига қаради,— сен Қориев деган футболчини биласанми?

— Ҳа, жуда кўп эшитганман.

— Ана, кўрдингми?

— Бу бошқа масала,— деди Қодир ҳафсаласизлик билан. Акбар қўл силтади-да, қутидан сигарет ола бошлади. Орага бир дақиқалик жимлик чўкди.

— Мен ҳам бу воқеага неча марта қўл силкиганман. Лекин у лаънати худди кечагидек эсимда,— деди Қодир дард билан.— Мен сени алдаб ўтиб ўнг қанотдан дарвозаларингга яқинлашдим. Стадионда қийқириқ бўлиб кетди. Қаршимда Валентин турарди, орқамдан сен изма-из келардинг. Мен Валентинни алдаб ўтиб, яна олдинга интилишим ёки тўпни Файзуллага оширишим мумкин эди. Шунда дарвоза рўпарасида турган ҳамма ҳимоячилар, жумладан; Валентин ҳам Файзуллага ташланишар, у эса тўпни менга қайтаришдан бошқа иложи қолмасди. Ҳар икки ҳолда ҳам сени алдаб ўтиб зўр вазият яратгандим. Стадион гувилларди. Бу вазият менинг муваффақиятим, сенинг эса хатоинг эди. Уша пайтда, албатта, бунини ўйламагандим, у пайтда мен фақат яхши вазият яратганимдан, ишқибозларнинг гувиллаб олқишлашидан бошим осмонда — руҳланиб, ўқдек учиб борардим... Ҳа, ниҳоят мен Валентинни алдаб ўтиб, ундан кейингина тўпни Файзуллага оширишга қарор қилдим. Лекин шунда... оёғимда даҳшатли оғриқ сездим. Сапчиб тушиб... йиқилдим. Кўз олдим қоронгилашиб, чуқур жарга учиб кетаётгандек бўлдим... Мен ҳақиқатан ҳам жарга думалаган эканман. Уша жарда умрбод қолиб кетдим.

Орага жимлик чўкди. Ёмғир анча пасайганди. Кафенинг ойнабанд деворларида ёмғир суви илон изи бўлиб оқар, ташқаридаги неон чироқлар сувга турфа ранг жило берарди.

— Қани, укалар, бўлди қилинглар. Бизлар ҳам дўконни ёпайлик энди,— деди кафе швейцари. Қирқ бир ёшлардаги думалоққина, паст бўйли киши юмшоқ ва мулойим овозига атайлаб қатъийлик киришиб гапирди. Лекин барибир унга ҳеч ким аҳамият бермади.

— Шунчалик бўлишини ким ўйлабди дейсан...

— Ҳа, шунчаликка боришини билганингда, эҳтимол, бу ишни қилмаган бўлардинг. Лекин ўша пайтда, ўзингдан зўрроқ одам чиққанига, ҳалол ўйинда сени доғда қолдирганига чидаб туролмадинг. Феълингда итлик бор эди. Шунинг учун тўпни яхши тепсанг ҳам, терма командага сени иккиланиб қабул қилишарди.

— Ахир мен жазоимни олдим-ку, мени жазолашди-ку,— деди Акбар ялинувчан оҳангда тоқати тоқ бўлиб.

— Ҳа, сени мавсум охиригача футбол ўйнашдан четлатишди, газеталарда аблаҳлигингни ёзишди. Шу баҳонада яхши спортчи, фақат яхши спортчи эмас, яхши инсон бўлиши кераклиги ҳақида мунозаралар олиб борилди. Лекин менга бундан нима фойда? Оёғим тузалиб қолмади. Мен фақат олти ойдан кейингина бутси кийдим. Фақат бир йилдан кейингина сен билан барабар ўйинга туша олдим.— Қодир бу гапларни асабий ҳолда гапирар экан, гап орасида икки қадаҳни тўлғазиб, бирини Акбарнинг олдига суриб, иккинчисини қўлига олди. Газеталар сафга қайтганим билан табриклашди... Лекин...— Қодир бир ҳаракат билан қадаҳни бўшатди-да, алам билан давом қилди.— Лекин учинчи ўйинида... баланддан келаётган тўпга сакраб ерга тушганимда туролмай қолдим... Сен тепганингда ҳам тиззамнинг кўзи синган, ҳам оёғим чиқиб кетганди. Натижада сал кескин ҳаракат қилсам, яна чиқиб кетадиган бўлиб қолганди. Врачлар буни таъкидлашган, бошқа бир иш топинг, дейишганди. Лекин уларга ишонмай, тўғрироғи, ишонганимда ҳам футболдан бўлак ишни қилолмай, майдонга тушгандим. Афсус, врачларнинг гапи тўғри чиқди. Зарбанг бир йилдан кейин мени яна йиқитди...

Яна бир йилдан кейин, яна дўхтирларнинг бефойда де-йишларига қарамай майдонга тушдим. Лекин бўлмади. Биринчи ўйиндаёқ худди ўша-ўша бўлди. Оёғим чиқиб кетди.

Акбар тоқатсизланиб уҳ тортиб, стулга ясланди. Қандайдир шошқалоқлик билан сигарет олиб тутатди. Бир нарса гапирмоқчи шекилли деб, суҳбатдошларни унга қарашди. Лекин у индамади. Шу пайтда Халилнинг ёнида ўтириб, бу гапларни эшитаётганидан жаҳли чиқаётган эди. Халил эса Қодирдек ажойиб футболчининг, шундай йирик одамнинг ичиб, жанжал қилиб юрадиган даражада пастлашиб қолганига ачинса ҳам, унинг тарафида эмасди. «Ун икки йил олдинги гапларни кавлаштиришнинг нима кераги бор», деб ўйларди Қодирнинг мақсадига тушунолмай. Акбар ҳам айнан шуни — Қодирнинг мақсадини билолмай: «Мендан нима истайсан?» деб бақиришдан ўзини зўрға тийиб ўтирарди.

Қодир эса қаршисидаги жирканч башарани уриб дабдала қилиш истаги портлаб чиқиб кетишини хоҳламай, тез-тез гапира бошлади:

— Ушанда мен сени ўйламасдим. Ҳали орзуимдан кечмаганим, курашаётганим учун вақтим йўқмиди? Еки ёшим йигирма иккида бўлгани учунми? Билмадим. Гарринчанинг катта футболга йигирма олти ёшда келганини, Маресьевнинг икки оёқсиз ҳам ўз мақсадига эришганини эсимда тутар ва тинимсиз машқ қилардим. Ҳамма нарсага, жумладан, сенинг аблаҳлигингга ҳам футболда бўладиган оддий воқеа деб қарардим. Лекин оёғим қаторасига икки марта чиқиб, футбол менга ёпиқ даргоқлигини сезганимдан кейин бирдан ўзимни синиб тушгандек ҳис қилдим. Ҳаётнинг менга нақадар оғир зарба берганини билдим. Тренеримиз Самойличнинг, ўртоқларимнинг бир йилдан бери менга ачиниб қараб юрганини, институтга киришим учун кўп куюнишганини эсладим. Демак, улар фожиамни билиб, уч йилгача командада олиб юришган экан-да,

дедим. Уч йилгача улар билан бирга яшайпману, футбол учун ўлик жонга айланганимни менга айтишмабди. Ким билади, балки қайтишимга уларнинг ҳам илинжлари бўлгандир... Менинг эса яшагим келмай қолди. Ичиб олиб, нуқул йиғлагим келарди, баъзан йиғлардим ҳам. Сабабини ўйлай-ўйлай, охири сенда тўхтадим. Бу аниқ ҳақиқатни ҳам бир куни сени телевизорда кўрганимдан кейин тасодифан топиб олдим. Сен майдонда қўлингин белингга қўйиб олиб тўп оширмаган шеригингга ўқрайиб тургандинг. Шу кундан бошлаб, одамларга ўтказиб қўйгандай без бўлиб қўлингни белингга қўйиб туришинг мени таъқиб қила бошлади...

...Оҳ, бу даврда онамнинг қийналганлари, дўстларининг қийналганлари... Орадан йиллар ўтди, ўзимни машҳур футболчи эмас, оддий кишилардек яшашга кўниктириш учун қандай азоб чекдим! Буни кўпроқ ўзим учун эмас, онам учун қилдим. Уйландим, фарзанд кўрдим. Улар олдидаги масъулият ҳам ўзимни одамдек тутишга ундади... Лекин мана шу ҳолда — зўрға-зўрға юраман. Сиқиламан, зерикаман-да, ўша орзуларим синган чоғдаги йиглаб ўтирган ҳолимга тушгим келаверади. Шу менга ҳузур бағишлайди. Бундай қилмаслик учун ҳар дақиқада ўзим билан ўзим курашаман. Эрталаб нонушта қилаётганимда, йўл юрганимда, ишда, ўғлимни боғчага олиб кетаётганимда бу туйғу донмо юрагимни эзиб: «Қўй, шу майда-чуйда ишларни, сен фақат ўша йўқотган нарсанг учун йиғлашинг керак, бўлак ҳамма нарса бефойда, арзимайдиган иш», деб туради. Мен эса онам, хотиним ва болаларимни ўртага қўйиб ундан раҳм-шафқат қилишини сўрайман. Лекин бутунлай йўқолиб кетишини ҳам истамайман. Ҳаётимнинг мазмунини эслатувчи туйғудан ажралсам умидий ҳам йўқолаётгандек, ким эдиму ким бўлганим, қаёқдан келиб қаёққа кетаётганим, ҳамма-ҳаммаси эсимдан чиқадигандек туюлаверди. Тушунапсанми, дардим энг покиза орзуимдан сув ичган,

Қодир жим қолди. У дарди билан бўлиб, кафедалигини унутаёзган эди. Акбар бир қимирлаб ўзининг бетоқат бўлаётганини билдирди. Қодир ичида бир сесканиб ўзига келди-да, гапида давом қилди:

— Сенга рўпара бўлишимдан мақсад, бу дунёда борлигимни билдириб қўйиш, холос. Чунки сен мени эсингдан ҳам чиқариб юборгансан. Йўқ, йўқ, агар ҳолимдан хабар олмадинг, деб таъна қиладиган бўлсам, ўзимдан ўзим нафратланган бўлардим. Мен фақат бир ҳаракатинг билан тақдирини поймол қилган одам бу дунёда аламзадалигини ва ҳар куни, ҳар дақиқада сенга тажовуз қилиши мумкинлигини эслатиб қўймоқчиман. Улишини билган ҳўкиз болтадан қайтмайди, дейишади-ку, ахир.

Қодирнинг бу гаплари туришга ҳозирланаётган, бас энди, гапни қисқароқ қил, деб жеркимоқчи бўлган Акбарнинг газабини чуқурлаштириб, ҳужумкорлик руҳини берди.

— Хўш, бу истаклари нима дейди?— деди у истехзо билан.

— Ҳаммасини айтаман, фақат шошма, уриш қилмоқчи деб ҳам қўрқма. Чунки бу истакка ўзим қаршиман, уни ҳар дақиқада бўғиб келаман.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқаётганим йўқ, шуни билиб қўй, Қодир. Мен, то милиция келиб, туринглар, дегунча ўтирмоқчи эмасман.

Қодир соатига қараб қўйди.

— Ҳали вақт бор, шошаверма. Икки-уч оғиз гапим қолди. Сени милиция жуда ҳам ҳайдамас дейман. Очиғини айтганда, сен билан гаплашиш истагида куйиб юрганим йўқ эди.

— Ҳали бировнинг маслаҳати билан келдим дегин?

— Ҳа.

— Ким экан сенга бу ақлни ўргатган?

— Сен!

Акбар хахолаб кулиб юборди:

— Ё тавба, боятдан бери мен сени туппа-тузук одам, деб гаплашиб ўтирибман-а! Эсинг жойидами ўзи?

— Ҳа!— Қодир худди уриб юборадигандек Акбарга тикилди.

— Қачон, тушингдами?— деди Акбар ва қўлини ювиб қўлтиққа урган кишидек Халилга мурожаат қилди.— Тур, кетамиз. Бу билан кайфи тарқалганда гаплашамиз.

— Икки-уч оғиз дедилар-ку, эшитиб кета қолайлик, — деди Халил. Эшитиш иштиёқи борлигини яшириш учун эса қўшиб қўйди. — Яна қачон вақтингизни сарф қилиб юрасиз?

— Раҳмат сизга!— деди Қодир Халилга.— Лекин бу барибир кетолмасди. Қўймасдим. Ўзи ҳам билади буни. Кетамиз дегани эса, одатдаги артистлиги. Утир, Акбар!

Акбар ўтирди.

Қодир совуқ оҳангда гап бошлади:

— Яна қайтариб айтаман, бу ерга мени бошлаб келган сенсан! Сен... итфеъл... мени тепганинда фақат орзуимни поймол қилибгина қолмадинг. Ўша зарбанг билан ўз феълингдан вужудимга уруғ ҳам ташлаган экансан. Бора-бора бу уруғ ўсиб, ривожланиб, бутун вужудимга ёйилди, жисмимни эгаллади. Бир одам қиёфасига кирди. Бу қиёфа эса сеники эди. Ҳа, бу, айниқса, сени телевизорда кўрганимда аниқ бўлди... Шунинг учун билиб қўйки, ҳозир кўриб турганинг Қодир эмас, ичимнинг ярмини сен, сенинг қиёфанг эгаллаган, чунки дарахт арра билан кесилса, арранинг изини, болта билан чопилса, болта изини сақлайди... Сенинг қиёфанг ўша из эди. Эртаю кеч шивирлаб, қалбимни, одамларга муносабатимни ўзгартиришга ҳаракат қила бошладим. «Орзуларингни яксон қилган, «мен»лигингни парчалаб ташлаган одам бемалол юрипти. Сен эса фақат унинг айби билангина итнинг кейинги оёғи бўлиб қол-

динг», дерди у. Аввалига аҳамият бермадим. Лекин у тамомий жисмимни эгаллагач, у билан мунозара қилишдан бўлак иложим қолмади. Чунки у кечасию кундузи рўпарамда турар, кечасию кундузи менга мингирларди. Уни ўйламайин, деб кечалари минг марталаб у ёнбошдан бу ёнбошимга ағдарилардим, лекин қутуллолмасдим... Охири унинг маслаҳатига қулоқ солиб измига юра бошладим. У эса нуқул одамларни ёмонларди. «Одамлар бир-бирларини янчибгина олдинга ўта оладилар», деган энг севимли ғоясини таъкидларди. Шу тарзда дунёдаги ҳар бир нарсани ўз эътиқодимга нисбатан тескари қилмоқчи бўлди. Яхшиликни у шубҳасиз беркитилган таъмага, муҳаббатни лаззатга, ҳатто, она ардоғини қариллик кунларидаги таянч илинжига тенгларди. Мен ҳаммани — хотинимни, онамни, ўғлимни ёмон кўра бошладим... Ичимдаги сенинг қиёфангни қандай қилиб йўқотишни билмасдим. Қайт қилиб туфлаб ташлагим, омбир билан суғуриб ташлагим келарди. Майли, илдизига этим илашса этим, томирим илашса томирим билан. Майли, суғуриб олган жойим қонталаш бўлсин эди! Лекин иложини қилолмасдим. «Туф» десам, тупугимда кўрнардинг... «Тушунсанг-чи, — дерди у менга, — бу ишларни сен учун қиялпман. Инсон зоти ўзидан яхши, ўзидан бой, ўзидан олижаноброқ одамни кўролмайди, чалиб йиқитади. Неъматларга хўжайинлик қилиш учун; бу ерда ким бор, деганда ёлғиз қолиб «Мен!» дея олиш учун шундай қилади. Чунки ўзидан яхшини йўқотганида, ҳақиқатан ҳам яхши бўлиб бир ўзи қолади-да». «Ёлғон!» дердим мен ичимда ўкирик билан. Баъзан бу ўкирик ташимга чиқиб кетар, эшитган одамлар ҳайрон бўлиб қарашарди. «Мен бундай яшай олмайман. Бундай фикр қилсам яшагим келмайди», дердим. У эса кулимсираб: «Яшагинг келмаслиги бошқа масала. Аслида, иташ-истамаслик ҳам сенинг ихтиёрингда эмас. Лекин, мен ҳақман. Мана мисоллар...» дерди-да, турмушидан ва тарихдан ми-

солларни қалаштириб ташларди. Мен унга қарши далил тополмаётганимни, енгилаетганимни сезиб: «Елғон!» деб бақирардим. Шунда у сўнги зарбани берарди: «Хўш, ўзинг-чи? Акбардаги худбинликнинг қурбони бўлмадингми? Билиб қўй, менинг фикримга зид борганинг учун ҳам четда қолиб кетгансан. Сен ўз ҳаётингданки сабоқ олмаётган экансан, четда қолиб кетиш у ёқда турсин, ўлиб кетишга ҳам лойиқсан. Акбар гумбурлаб яшаяпти. Чунки у сени олиб ташлаб, майдонда ўзига кенглик очди. Ахир у худди сенинг жойингда, сенинг ўрнингда ўйнапти-ку! Ваҳоланки, ваҳоланки, у запасда эди. Турмуш учун бу эмас, балки олиб ташлагани ҳисоб. Яхшилик биланми, ёмонлик биланми, фарқи йўқ. Умуман, ахлоқнинг барча лаш-лушлари турмуш учун кўпик. Содда одамларни аҳмоқ қилиш, авраш, лўндасини айтганда эса, майдондан ва неъматлардан четлаштириш учун тўқилган ниқоб».

Мен: «Майли, сен ҳақсан, ишондим. Энди мени тинч қўй», деб уни алдамоқчи бўлардим.

У эса: «Э-эй, фирт аҳмоқ экансан. Ҳозиргина кўпик ҳақида гапириб қулоғингга тамбур чертибман-да, а? Гап — менинг учун кўпик. Менга кўпик билан ваъда берма! Сендан ҳаракат талаб қиламан. Иш! Гапдан фойда йўқ», деб яна нишонга олаверди.

«Нима қилай, буюр, ҳаммасини бажараман. Фақат кейин мени тарк эт. Бўлмаса яшай олмайман», деган шарт билан талабига кўндим.

«Бу бошқа гап. Сен энди Акбар тақдирида, яъни сени майдондан олиб ташлаган одам тақдирида ўз изингни қолдиришинг шарт. Уни уриб дабдала қилишинг, кўзини ўйиб ёки тишларини қоқиб олишинг керак. Токи у ўша кўзи ўрнига қўйилган шиша кўзни ёки тишлари ўрнига қўйилган ясама тишларни кўрганида, ойнага қараб ҳар бир тиржайганида сени, сен орқали эса ўзининг аблаҳлигини эслаб турсин. Ҳар бир кулгисига оғу тушиб турсин», деди у.

«Хўп, мен розиман. Лекин сен менга бир нарсани айт. Нима учун сен ўзингга ўзинг қарши чиқяпсан?» деб сўрадим мен.

«Буни изоҳлаш осон. Яхшилаб билиб қўй, эй инсон боласи! Мен орқали сенга табиат берган жон гапиряпти. Тирик жонга нимаики қасд қилар экан, мен айнан ўша шаклда пайдо бўламан. Дарахтни арра кесса арранинг изи, болта кесса болтанинг изи қолади. Сенга Акбар эмас, бошқа биров тажовуз қилганда мен ўшанинг кўринишида бўлардим? Бойни бойлик, мечкайни овқат, қонхўрни қон ўлдиришни биларсан? Рим жоҳиллар ҳисобига буюк бўлиб, жоҳиллар томонидан вайрон қилинганидек босқинчи халқни босқинчилик ўлдиради, ланж халқни ланжлик... Бу табиат қонуни. Сен эса, тушунмай мenden қочиб қутулмоқчисан... Яна бир карра таъкидлайман. Сен учун ҳеч ким жонини койитмайди. Ўзинг ҳаракат қилишинг керак. Ҳеч бўлмаса, унинг аблаҳлиги ҳақида жар солишинг керак. Лекин бу нарса феълингга зид эканлиги учун уни сендан талаб қилаётганим йўқ», деди у менга.

Қодир гапини тугатиб, кафеда, Акбарнинг қарши-сида ўтирганини кўриб ҳайрон бўлди. Чунки хаёлидаги мунозарани тиклайман деб, ўзини унутаёзган эди. Бир хаёлда бу гапларни ўзимга ўзим гапирдимми, деб ҳам иккиланди. Лекин Акбар билан Халилнинг авзойига қараб, мақсадини амалга оширганини сезди.

Акбар бўзариб ўтирарди. Халилнинг юзидан эса менсимаслик ифодаси ўчган эди.

— Бўлдингми?— деди Акбар ижирғаниб.

— Бўлдим.

— Қайфларни ҳам тарқатиб юбординг.— Акбар Халилга мурожаат қилди.— Бор, юз элликта коньяк келтир. Мени айтди, десанг беради.

Халил кетди.

— Менга қара,— деди Акбар тажанглик ва истехзо билан,— Агар сен ўша истагингга қулоқ солиб, мени

«даодала қиладиган» бўлсанг, судга тушишингни, шов-шув бўлишини ўйламадингми?

— Ҳайладим. Истагим айтдики: «Хўш, судга тушсанг, шов-шув кўтарилса нима қилибди? Фожианг ва бунга сабабчи бўлган одамнинг жазосиз қолмаганини ҳамма билишини истардинг-ку! Ҳеч нарса йўқотмайсан. Ундан кейин сени жазолашмаса керак... Шаҳар бедарвоза эмас-ку. Сен бундан қўрқмайсан ҳам», дейди... Шунини билиб қўй, Акбар, бу менинг хоҳишим эмас, вужудимдаги турқиннинг хоҳиши. Айтганимдек, уни бошқара олмай қолишим мумкин, холос...

Қодир сўзини тугатар-тугатмас, Акбар столи итариб юборди-да, ўрнидан туриб, Қодирнинг юзига шапалоқ тортиб юборди.

— Йўқол бу ердан, пияниста!

Қодир жағини ушлаб секин қаддини тиклади. Бу орада Халил ҳам етиб келиб, Қодирнинг ўнг томонига ўтди. Улар ҳаммага тайёр ҳолда учбурчак ҳосил қилишди. Акбар қўлини пахса қилиб, бақирришда давом этди:

— Ишёқмас, пияниста! Ўзингнинг бадбахтлигингни менга тўнкаб, нима демоқчисан?

Залнинг тўридан бир аёлнинг чинқириб гапиргани эшитилди:

— Қани, бас қилинглар! Соня, участкавойни чақир, тез!

Лекин унга аҳамият беришмади. Ўзини ҳар томонлама устунликка эга деб билса ҳам, қўрққанидан Акбарнинг юзи ниҳоятда хунуқлашган эди:

— Сен-чи, аввал ўв наридан туриб салом беришинг керак. Мен алик оламанми, йўқми — ўйлашиб кўрадим.

— Шунақами, — деди Қодир хунуқ жилмайиб. — Худо шоҳид, Акбар, буни ўзинг бошладинг.

Қодир юзини силар экан, бирданига Акбарга ташлаиб, бир уриб учириб юборди. Сўнгра ҳужумга таш-

ланган Халилни кафтининг тескариси билан уриб йиқитди. Официантлар келиб Қодирни тинчитмоқчи бўлишди. Лекин у официантларни суриб қўйиб, ўқдек учиб келаётган Акбардан ўзини четга олиб, уни чалиб юборди. Акбар ҳозиргина ўзи ўтирган столга урилди-да, стол билан бирга умбалоқ ошди. Атрофни идишларнинг ерга тушиб синган жаранги тутди.

Акбар ўрнидан тургач, ҳуркиб тарқалиб кетган ўспиринларнинг столдан шампан шишасини олди-да, ғижиниб Қодир томон кела бошлади:

— Улдираман!— деди у тишларини ғижирлатиб.— Иккинчи мени кўрганда бир чақиримдан айланиб ўтадиган қиламан.— Шундай дейишга деди-ю, лекин қўрққани учун Қодирга яқинлашмай, шишани отди. Қодир энгашиб қолди. Шиша тўғри бориб ойнабанд деворни чилпарчин қилиб, ташқарига чиқиб кетди. Кафе ходимларининг қий-чуви авжига чиқди. Акбарнинг саросимага тушганидан фойдаланган Қодир унинг қорнига калла қўйди. Акбар орқасига учиб бориб, яна бир столни ағдарди-да, йиқилди. Сўнг инграиб: жуда ҳам секинлик билан ўрнидан тура бошлади. Қодир унга яқинлашди-да, ёқасидан олди. Акбар унинг қўлида деярли осилиб турарди.

— Бу ишни ўзинг бошладинг,— деди Қодир Акбарни силкиб.— Мен тугатаман.— Энди унинг юзидаги олижанобликдан асар ҳам қолмаган, ваҳшийлик ва жаҳл ўзининг хунук муҳрини босганди.— Тишларингни қоқиб оламан,— Қодир ўша совуқ ва ваҳшатли оҳангда гапирарди.— Ўрнига тилла тиш қўйдирасан, ҳар бир тиржайганингда мени, мен орқали ўзингнинг аблаҳлигингни эслаб турасан. Ҳар соатда, ҳар дақиқада!

Қодир ҳар битта жумласини айтганда, Акбарнинг юзига биттадан мушт тушларди. Агар шу пайтда милиционер етиб келмаганда унинг бу ваҳшийлиги қачон, қанақа тугаши номаълум эди.

Урта буй, пишиқ гавдали, ёшгина лейтенант югуриб келиб, Акбарни ажратиб олди-да, Қодирни итариб олиб бориб стулга ўтқизди.

— Нима гап?— деб бақирди у.

Қодирнинг ўрнига официантлар вижирлаб кетишди:

— Нозандай ўтиришганди,— деди бири.

— Йўқ, бу аввал анови столда эди,— аралашди иккинчиси.

— Жим!— бақирди уларга лейтенант.

Официантлар кетди. Лейтенант ручка ва блокнот чиқариб, Қодир ҳақида маълумот ёза бошлади. Кейин унинг заводга кириш рухсатномасини олиб кўрди.

— Уни танийсизми?— сўради милиционер ҳужжатни қайтарар экан, атрофида Халил ва официантлар парвона бўлишаётган Акбарни кўрсатиб. Қодир «ҳа» дегач, милиционер Акбар ҳақида маълумот ёза бошлади.

— Наҳотки?!— деди лейтенант Акбарнинг ўша машҳур Акбарлигини эшитиб.

— Ҳа,— деди Қодир кескин қилиб.

— Сиз ҳам ўша Қориевмисиз?

— Ҳа.

— Нима бало қилиб қўйдинглар? Нима жин урди сизларни?

Қодир Акбар томонга ўқрайиб қараб қўйди-да, нидамади. Лейтенант бош чайқади-да, ўтираб туринг, деб официантларни сўроқ қилгани кетди.

Акбар аста ўзига келиб, бошини кўтарди. Унинг хира кўзларига маъно кира бошлади. Лейтенант актга Қодирнинг қўлини қўйдириб, унинг олдига келганида, Акбар аввал тушунмади. Фаҳмига етгач эса, милиционернинг қўлидан актни олар экан, ўрнидан турди.

— Дўстим,— деди у атрофдагиларга эшиттирмасликка уриниб,— мени танийсиз-а?

— Танийман, албатта. Кўча чангитиб, копток тепиб юрганнимизда сизларга ўхшашни орзу қилардик.

— Бўлмаса, дўстим, актингизни қўйинг-да, эвазига битта мендек оғайни орттиринг.

— Энди, Акбар ака, сизни жуда ҳурмат қиламан. Лекин бурчим, қонун...

— Э-э, қўйинг шу гапларни, ўзи бугун ана у оғайним миямни қоқиб қўлимга берди. Менга қаранг. Хўп, сиз акт туздингиз, дейлик, лекин эртага бошлиқларингизнинг олдига чиқиб, бу аҳмоқчилик бир бўлиб қолди, бир-яримда сизга мунақа иш билан тушмаганман, дейман. Нима қилишарди, йўқ дейишардими? Менга йўқ дейишмайди, биласиз.

— Энди, билмадим, лекин... лекин сизга керакмикин деб ўйловдим-да.

— Бе-е,— деди Акбар оғриқ азобни босишга ҳаракат қилиб.— Ичишиб ўтириб, тўсатдан ташлашиб қолдик. Шу! Эртага яна апоқ-чапоқ бўлиб кетамиз! Тўғрими?— Акбар Қодирга қаради.

Қодир индамай бошини қимирлатди. У воқеанинг бу тарзда давом этишига ҳайрон бўлиб турган эди.

— Бўптими, оғайни? Менга шу актни беринг-да, Акбар деган футболчи дўстим бўлади, деб юраверинг.

Милиционер бир оз мубҳамлашиб турди-да, охири далилини айтди.

— Гувоҳлар дод демайдими,— у кафе ходимларига қаради.

— Булар билан ўзимиз гаплашамиз,— деди Акбар.— София опа,— чақирди у зал мудирасини. Эллик ёшлардаги сариқ сочли нуроний аёл уларга яқинлашди.— Бу дўстимиз, бизларни қамамасдан қўйиб юбормоқчи. Бошқа уришмаймиз, деб сўз бердик.— Акбар гапига ҳазиломуз оҳанг беришга куч топа олди.— Сиз қарши эмасмисиз?

— Йўқ, албатта, қамасин, деб ким айтарди.— Зал мудираси кулиб турса ҳам, қўллари енгил титраб, сочлари ва тугмаларига бесабаб югурарди.— Ҳамма нарсанинг яхшиликча тугагани яхши-ю, лекин идишлар

синди. Ана у ойнанинг ўзи юз сўм туради. Қўйдиришини ҳисобга олмаганда...

Акбар қўйин чўнтагини кавлади-да, бир даста беш сўмлик пул чиқарди.

— Мана,— деди аёлга узатиб,— санамасангиз ҳам бўлади. Юз эллик сўм.

Зал мудираси гуноҳкорона жилмайиб, қўллари титраганча пулни олди.

— Акбар Вафоевич, сиз хафа бўлманг, лекин...

— Бўлди, София опа. Демак, кафе ходимларининг бизга ҳеч қандай даъволари йўқ?

— Йўқ, йўқ, бўлди. Биз доимий мижозларимизни ҳурмат қиламиз. Ундан кейин, ҳамма нарсанинг яхшилик билан тугагани маъқул,— деди зал мудираси пулни санай туриб.

— Бўпти, биз кетдик,— деди Акбар рухсат сўраган-дек милиционерга қараб. Милиционер атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди. Унинг юзига бирдан қандайдир ўйноқи табассум югурди.

— Э, нима бўлса бўлди! Сизларни деб бир гап эшитсак эшитибмиз-да.— У актни йиртиб, чўнтагига солиб қўйди.— Футбол қурбони бўламиз-да жуда борса, а?

Қодирдан бошқа ҳамма мамнун жилмайди. Акбар милиционер билан қўл ташлашиб хайрлашди-да, Халилнинг елкасидан ушлади. Қодирга қараб ҳам қўймай, шогирдига суянганча секин залдан чиқди. Вестибюлдаги тошойна олдига бориб моматалоқ бўлиб кетган юз-кўзини, ичкари тортиб кетган устки лабини бир-бир ғилаб чиқди. Кейин худди ўшандай оҳисталик билан шляпасини кийди-да, яна Халилга суянган ҳолда чиқиб кетди. Қодир Акбарнинг кетидан ҳайрон бўлиб бир оз қараб турди-да, ювингани кириб кетди. Қайтиб чиқиб тошойна олдига келди. Швейцар узатган плашини қўлларига оғир юк боғлагандай қийналиб кийди. Милиционер билан швейцарга гуноҳкорона бош

ирғаб, ташқарига чиқди. Орқасидан швейцарнинг овози эшитилди.

— Улай агар, бўйнимни кесиб ташла, ҳозир нимага уришганини билишмайди! Ичиб олишади-да, хўроз бўлиб кетишади.— Бу одам фикрларнинг тўғрилигига тўла ишонгани учун куюниб гапирарди.

Қодир худди дармонсиз одамдек секин нарироқ бориб, орқасига ўгирилди. Кафенинг пештоқидаги неон чироқли «Ором» деган ёзувнинг охирги ҳарфи ёнмас, узоқдан «Оро» бўлиб кўринарди.

1974

Қабул комиссиясининг иш куни тугашига роппароса икки соат вақт бор эди. Эркин соатига қараб олди-да, тескари ўгирилиб эснади.

Қатта вестибюл одамга ғиж-ғиж тўла бўлса ҳам, Эркинга ажратилган, деворга «Маслаҳатчи-консультант» деган ёзув осилган бурчак кимсасиз эди. Унга асосан ҳужжатини топширолмаганлар, аниқроғи, ҳужжатидан биронта ишқал чиққанларгина мурожаат этишар, шунинг учун у кўпинча бекор ўтирарди.

Фалванинг кони бўлган қабул комиссиясига жалб қилинганидан, натижада докторлик иши хусусида Москвага мўлжалланган командировканинг чипакка чиққанидан Эркин норози эди. Норозиликнинг нуқси унинг юзига доимий ўрнашиб олганга ўхшар, ёз иссининг азоби эса бу ифодани кучайтирарди. Икки ой илгари декан Эркинни ҳузурига чақириб, комиссияда ишлашни илтимос қилганда бу норозилик жуда кучли эди. Лекин у, дунёнинг кўп ишлари майда-чуйда муносабатларга боғлиқлигини тушунган ҳар бир одамдек, тақдирга тан берган, илмий ишининг орқага сурилишини бўйнига олиб қўйганди.

Декан унинг илмий раҳбари бўлиб, фан оламининг виждонли кишиларидан бири эди. Эркин «ўз профессорини» яхши кўрар, ораларидаги муносабат дўстона эди. «Профессор, ахир мен ишимни тезроқ столга қўйиб, ўттиз бир ёшимда доктор бўлсам, сизнинг обрўйингиз эмасми?» деганди ўшанда Эркин. Декан эса шун-

дай жавоб қилганди: «Доктор. Мен қабул комиссиясига масъул этиб тайинланганман. Эшитяпсизми? Ҳз хошим билан бўлганим йўқ. Шунинг учун атрофимда ишончли кишилар бўлишини жуда истардим!» «Ҳар ҳолда ўттиз икки, ўттиз уч — ўттиз бир эмас-да», ҳазилни давом эттирганди Эркин...

— Мумкинми, домла?

Эркин энсаси қотаброқ бошини кўтарди. Қаршисида чиройли, оҳу кўзли, озғингина қиз турарди.

— Келинг, ўтиринг.

— Ҳужжат олайдиган домла иш стажинг ҳисобга ўтмайди, ёзмайман, деяптилар.— Қизнинг юзидаги, ҳаракатларидаги қатъиятлилик ҳуснини бир оз бузарди.

— Нега энди?—«Қиз бола шаҳар оберадиган бўлса ҳам, барибир, нозиклик унинг гўзаллигидир», деб хаёлидан ўтказар экан, сўради Эркин,— қайси факультетга кирапсиз?

— Тарихга.

— Яхши, сиз бориб туринг, мен ҳозир.

Эркин оёғи исиб кетгани учун ечиб қўйган туфлисини кийиш ниятида энгашар экан, қизнинг орқасидан бир қараб қўйди: ориқ, ёшлигидан далада ишлайвериб, бўксаси олдинга кетиб қолган қиз эди у.

Тарих факультетига талабгор кўп. Шунинг учун ҳужжат қабул қилувчилар ҳам ўз одамларининг бўлажак тақдирини ўйлаб бошқаларни «чалишга» ҳаракат қилишарди. Қизчанинг юзидаги ўжарлик, ҳужжат олувчига нисбатан ишончсизлик шундан эди. Эркин унга жуда ҳам ёрдам бергиси келди.

Йўқ, қизча ноҳақ бўлиб чиқди. Унинг меҳнат дафтарчасидаги икки йиллик иш стажини мактабда ўқиб юриб, колхозда ишлаган кунлари экан. Қонун бўйлача эса, бу ҳисобланмасди. Эркин қизнинг кўнглидаги шубҳани кўтариш учун чин дилдан суҳбатлашди. Ҳатто тарихда одам кўп, физикагами, математикагами топшира қолинг, деди. Лекин қизчага Эркиннинг масла-

ҳатлари ёқмади. У гижиниб ўтирди-да, оҳар, «барибир кираман», деди.

Қиз кетди. Эркиннинг дили гаш бўлди. Негадир ўзини айбдордек ҳис этди. Атрофига назар ташлаб, ҳув нарида ўзига тикилиб турган бир кишини кўрди. Бу одам ҳали ҳам ундан кўз узмаётган эди. Эркин ундан кўзини олиб қочиб журнал «ўқишга» тутинди. Лекин у кишининг киприк қоқмай кузатаётганини сезганлигидан беихтиёр ўша томонга қараб-қараб қўйди.

Кишининг Эркинга гапи борлиги, гапи нима мавзуда бўлиши ҳам аниқ эди. «Нимага кела қолмай, чўзилади?»— ўйлади Эркин журнални «ўқиш»да давом этар экан.

Ниҳоят, анчадан кейин у киши яқинлашишга журъат этди:

— Ассалому алайкум, домуллажон, агар мумкин бўлса сизда бир оғизгина гапим бор эди.

— Марҳамат, мен шунинг учун ўтирибман,— Эркин девордаги «Маслаҳатчи-консультант» деб ёзилган қоғозга ишора қилди. Кишининг кўйлак ва шимлари асл, қимматбаҳо матолардан эди. Юзлари тиниқ, кўзлари равшан — ўзига ишонган, тўқ одамлардан эканлиги кўриниб турарди.

— Мумкин бўладими, домуллажон, бир баҳавороқ, нозик овқати, яхдаккина ичимлиги бор жойга сизна таклиф этсам? Уша ерда бафуржа гаплашсак.

«Тавба, ҳаммасининг гап қолипи бир-а!» деб ўйлади Эркин.

— Мени, ака, иш пайтим. Хизматдан кейин уйга боришим керак, зарур ишларим бор. Мана, ҳали,— Эркин соатига қараб олди,— чоракам бир соат вақтим сизнинг ихтиёрингизда. Нима гапингиз бўлса жоним билан эшитаман.

— Домуллажон, бир хўп денг. Холироқ ерга борайлик...— Сўранди киши. Унинг бу суҳбатга олдиндан тайёрланганлиги сезиларди.

— Ака, бизларга тикилаб турган юзта кўз бор. Сиз билан етаклашиб чиқиб кетсам, дарров гап бўлади.

Кишига жон кирди:

— Тўғри, тўғри, домуллажон. Тушунаман. Ҳай, бўл-маса бекатда кутиб турай, эмасам кечқурун келиб уйингиздан олиб кетай. Сиз нима десангиз шу. Бир оғиз сўзингиз?

— Йўқ, ака, ҳеч бўлмайди. Мен телефонимни ҳам узиб қўйганман. Баъзан уйимга ҳам бормай чол-кам-пирларникида ётиб юрибман. Шунинг учун нима гапингиз бўлса ҳозир айтаверинг. Ишонинг, ака, бир сўзлик одамман. Ҳеч қаёққа бормайман, деганимдан кейин бормайман.

Киши маъюс кулимсираб, жим қолди. Эркин журнал варақлашга тушди. Киши ўрнидан туриб нари кетди. Уқишга кирувчилар, уларнинг ҳомийлари орасида орасира Эркинга қараб-қараб айланиб юриб, анчадан сўнг ийманибгина қайтиб келди. Боя бўшатган стулига яна ўтирди.

— Домуллажон, энни бир илтимос-да, йўқ деманг, дардингизни олай, домуллажон. Сиз заррача ташвиш тортмайсиз, заррача оғирлигим тушмайди. Фақат бир хўп денг, дардингизни олай, домуллажон.

Эркин журналини ёпди. Рўпарасига қараб, хаёлга чўмди. Бунни ризолик аломатига йўйган кишига яна жон кирди.

— Сизни бир сўзлик эканлигингизни сездим-да, дардингизни олай, домуллажон. Мен ўзи ана шунақа одамларни жуда ҳурмат қиламан. Айтмоқчи, менинг фамилиям Раҳматов... Қоракўл фабрикасининг директориман. Шу десангиз... бориб дам олиб ўтирамиз. Бир оғизгина гапни айтаман, холос. Йўқ десангиз ҳам, ҳеч хафа қилмайсиз, яна буюрган жойингизга олиб бориб қўяман.

Эркин ҳамон ўша алпозда ўтирарди. Фақат энди қўлини мушт қилиб, устига лунжини қўйиб олганди.

Раҳматов ёнидан «БТ» сигарет қутисини чиқариб, бит-тасини олиб тутатди. Қутичани стол устига ташлаб, уни Эркин тарафга жиндак суриб қўйди.

Эркин мушти билан лабига секин уриб-уриб уфлади. Сўнг сигаретни Раҳматов тарафга қайтариб суриб, чайналиб, қийналиб гап бошлади:

— Сиз мендан бир нарсани илтимос қилмоқчисиз. Айтган жойингизга бориб, чойингизни ичганимдан кейин қўлимдан келмайдиган ишни айтсангиз, йўқ дейишим қийинлашади. Сиз эса, барибир хафа бўласиз. Мен ҳам қийналаман. Шунинг учун нима гапингиз бўлса шу ерда айтинг, гапни ўғил боласи — мен ўша чойингизни ичгандан кейинги жавобимни қиламан. Қўлимдан келса — хўп дейман, келмаса йўқ.

— Йўғ-е, домуллажон, мени билмаганингиз учун шуннай чикин деяпсиз. Сиздек домуллажоннинг суҳбатини олишнинг ўзи бизга мароқли. Областда, ўзингиз биласиз, билимдон одамлар унчалик кўп эмас.

Эркин жиндак тоқатсизланди:

— Йўқ, ака, сизга бўладиганини айтдим. Гапираверинг шу ерда.

Киши яна кулимсираганча жим қолди. Эркинга яқинлашишнинг янгича йўлини излаб-излаб, ниҳоят, бир қарорга келди:

— Биласизми, домуллажон, кечирасиз, укажон десам хафа бўлмайсизми? Укажон,— гапида давом қилди Раҳматов, Эркин розилик аломатида бош ирғагач,— очигини айтсам, сиз менга ёқиб қолдингиз. Лўнда гапирадиган йигит экансиз, мен ҳам сизга лўндасини айтиб қўя қолай.— Раҳматов яримлаб қолган сигаретани бир қозга босиб ўчирди. Янгисини олиб зажигалкасини ёқиб тутатди. Бир-икки тортди.— Уғлим билан жиянимни ўқишга олиб келгандим. Уғлимни ҳужжатларини ҳуқуқшуносликка топшириб, одам топиб гаплашиб ҳам қўйдим. Яъни, укажон, бу иш ҳал бўлган. Энди, мен сизга айтсам, ўғлим кирса-ю, жияним кирмаса акамнинг ол-

дида жуда мулзам бўламан. Чунки, акам менга топширган. Жиян тушмагур, домуллажон, шу сизнинг факультетингизга, яъни тарихга кирмоқчи. Айтмоқчи, жияним ҳозиргина келиб сизнинг бошингизни қотирган қизча билан бир синфда ўқиган. Яхши ўқиган. Шаҳодатнома-сида битта тўрти бор, холос. Уям бўлса математикадан. Шу денг жуда қайсар ўқитувчи, ҳеч кўнмади беш қўйишга, бўлмаса олтин медаль оларди бола пақир...

Раҳматов вазиятни чамалаб Эркинга зимдан разм солди. Масалани тушунтирдим, дегандек бир оз кутди. Эркиндан садо чиқмагач, давом этишга мажбур бўлди.

— Шунини жойлаш ҳақида сиз билан бир маслаҳатлашиб олсам дегандим. Йўқ, йўқ, домуллажон, иннамай туринг, иннамай туринг! Аввал гапимни охиригача эшитинг... Ҳув ану ташқарига қаранг, домуллажон. Уртада турган оқ «Волга»ни кўряпсизми?

Эркин Раҳматов кўрсатган томонга қаради, сўнг боширғади.

— Ўша «Волга» кечаю кундуз сизнинг ихтиёрингизда бўлади. Мана телефони. Шофёр меҳмонхонада ётади. Ярим тунда чақирасизми, қоқ пешиндами, шу заҳоти ҳузурингизга етиб келади. Хўш... Энди ўғил бола гапга ўтсак... Ҳозир сизга икки минг ташлаб кетаман. Агар, ёзма-оғзакидан тўрт ва беш олса, шундай бўлмаса бўлмайди, чунки боланинг стажи йўқ, ўша куниёқ самолётда учиб келиб сизга яна шунча бераман,— Раҳматов жим қолди. Афтидан, у шартларини айтиб бўлди ва ўзини уялганнамо қиёфага солди. Эркин қўлини стол устига тақ этиб ташлаб, кулимсиради:

— Бўлмайди, ака.

— Ҳей, нега, домуллажон? Шартингиз бўлса айтинг? Эркин қўлини столга тираб ўрнидан турди:

— Умуман бўлмайди, ака.

— Тўхтанг, укажон! Яна бир секунд, домуллажон, ҳай, яна бир секунд.

Эркин ўтирди.

— Мен ўзим, домуллажон, айтганимдек қоракўл фабрикасининг директориман... Ҳамма ишларни муваффақият билан битирсак, хоҳланг-хоҳламанг уйингизга бостириб меҳмон бўлиб бораман. Шунда келинимизга асл қоракўлдан битта шуба кетираман.

Эркин ўзидан ёши анча катта Раҳматовнинг бунчалик ялинишини, кўзларидаги ўтинчни кўриб кўнгли юмшади. Ота ва амаки бўлмиш бу одамнинг ҳолатини тушуниб, шарт туриб кетиш истагини босди.

— Ака, сизга очигини айтай, мен ҳали ёш бир ўқитувчиман. Дарс бера бошлаганимга икки йилдан сал ошди. Ҳали коллектив билан, декан билан яхши таниш эмасман. Уддасидан чиқолмайман илтимосингизнинг.

— Ҳа, энди, домуллажон, бу ишни имтиҳон олайдиган ўқитувчилар билан битирса бўлади-ку, декангача олиб чиқмай.

— Айтяпман-ку, коллектив билан яхши таниш эмасман, деб. Хўп, деб сўз берсаму эпломасам. Сизнинг олдингизда мен, акангизнинг олдида сиз хижолат бўласиз. Тўғрими? Ишонинг, ака, қўлимдан келмайди.

Раҳматов хийлагина сукутга берилди. У Эркиннинг гапларига ишонмасди.

— Ҳай, сиз ўқитувчимми?

— Ҳа.

— Ҳай, кандидатмисиз? Мен шундай эшитиб эдим?

— Ҳа, номзодман.

— Кандидат одамнинг ҳам сўзи ўтмайдимми?

— Янгиман-да, ака, янгиман. Тушунсангиз-чи!

Раҳматов яна сукут сақлади. Тарвузи қўлтиғидан туншаёзган, Эркинга нисбатан бўлган ҳурмати анча сусайганди.

— Ҳай, биронта шу иш қўлидан келадиган одам топиб беролмайсизми, укажон, қарздор бўлиб қолмайман.

Эркин бу гапни ҳам ичига ютишга ҳаракат қилди, ба-
зўр жилмайди. Лекин жавобида, барибир, жаҳл се-
зилди.

— Йўқ, домла, бунинг ҳам уддасидан чиқолмайман.

Эркин «гап тамом» дегандай ўрнидан турди. Сал уш-
ланиб Раҳматов ҳам қўзғалди. У хижолатликка тушган
бўлса ҳам, мулзамлигини биллштирмасликка тиришди.

— Хайр, ука. Саломат бўлинг,— деди Раҳматов, бо-
яги ялиниш аломатлари бутунлай ўчган, аксинча, ўз
қадр-қимматини яхши билган одам руҳида.— Тўғриси
айтганингиз учун раҳмат, вақтингизни олганим учун уэр.

Раҳматов Эркиннинг қўлини дадил сиқиб силкиди-да,
худди шу дадиллик билан узоқлашди. Нарироқда, оҳу
кўзли қизча билан гаплашиб турган жиянига билинар-
билинимас бош ирғади. Жияни индамай унга эргашди.
Эркин Раҳматовнинг кетидан қараб қолди: бу кишининг
асл қиёфаси қайси, бояги «домуллажон» дейишим ёки
кейинги хайрлашишим? У шуни ўйлаб туриб қолди.

Икки-уч кун ўтиб, Эркин Раҳматовни унутди. Чунки
бундай воқеалар унинг шу кундаги фаолиятида кўп уч-
рарди.

* * *

Орадан бир ойдан ортиқ вақт ўтди. Кириш имтиҳон-
лари тугаб, кундузги бўлимга мандат комиссияси ҳам
бўлиб ўтди. Август оёқлай деб турган кунда Эркин дам
олиб қайтаётган отасини кутиб олгани аэропортга чиқ-
ди. Онаси Рихси биби, хотини Сайёра ва ўғилчаси
Турғун унинг ёнида эди.

Соат ўнлардан ошган, ҳали кун заптига олмаган
бўлса-да, одамлар ўзларини соя-салқинга уришган.
Учиш майдони билан перронни ажратувчи атрофи пан-
жарали шийпончалар ёнида кутувчилар ғуж-ғуж. Эркин
ана шу шийпончалар ёнига келди-да, Турғунни ерга қў-
йиб, чуқур тин олди. Орқада лапанглаб келаётган се-

миз онасига, онасининг ёнида баттар озгин кўринадиган хотинига ўгирилди-ю, нарироқда кулимсираб турган Раҳматовга кўзи тушди. Улар бош ирғаб, енгил таъзим билан саломлашдилар.

— Мана, ойи, ҳовлиқтириб-ҳовлиқтириб ахир етиб келдингизми кечикмай,— Эркин онасига пичинг оҳангида ҳазил қилди.— Жа кечиксак, беш-ўн минут кутардида, севикли ёрингиз.

— Ҳа, сенга ўхшаб минутма-минут иш қилиши керакми ҳамма,— жаврай кетди Рихси биби.— Бир соат-ярим соат олдин чиқе-сб, бемалол кутади-да, одам деган, мундоқ сув-пув ичиб, одамларга қараб. Кошки аданг расмаға одам бўлса экап. Сал кечиксанг бир сасиб кетади, бир сасиб кетади... нақ туғилганингга пушаймон қиласан, бир минут вақтинг у ёқда турсин.

Рихси биби гапини тугатар-тугатмас микрофондан дикторнинг овози янгради: «Диққат, диққат! ...рейсли Кисловодск — Тошкент самолётининг келиши Москва вақти билан соат тўққизгача кечиктирилади».

Кутувчилар тўдаси бир «оҳ» тортди.

— Ана,— деди Эркин кулиб,— маза қилиб нафасингизни ростлайдиган бўлдингиз, ойи.

— Э, жувоннимай бўсин,— жаврашини давом эттирди Рихси биби овоз чиқаётган жойга алаглаб, микрофони қидириб.— Кун исниқда қилиқ чиқармай!

Эркин билан Сайёра кулишди. Одамларнинг тўдалари сал ёйилди. Шу пайт Эркиннинг кўзи яна Раҳматовга тушди. Раҳматов жилмайиб улар томон яқинлашдида, нийманиб нарироқда туриб қолди. Эркин уй ичидагиларга «ҳозир», деб, унга ишвонз чиқди.

— Кимни кутяпсиз, домуллажон?— сўради Раҳматов меҳрибонлик билан, саломлашиб бўлишгач. Эркиннинг жавобини эшитиб, ўшандай меҳрибонлик билан давом қилди.— Ния, мана буни қарап! Биз акамизди кутяпмиз. У киши ҳам Кисловодскда эдилар. Мумкин, биргалашиб тушиб қолишса. Энди, домуллажон, мана, бир

ярим соат вақтимиз бор,— деди Раҳматов,— бир яхдаккина нарса ичиб дам олайлик.— У ресторани томонга ишора қилди.

— Кун иссиқда нима қиламиз димиқиб! Бу ёқда болалар бор. Кампир борлар,— Эркин уй ичиси турган тарафни кўрсатди. Раҳматов ҳазиломуз тутақди:

— Э-э... Ҳай, сизда одамгарчилик борми ўзи? Е сизди яхши кўриб қолган одамди хафа қилиб жўнатаверасизми? Э, ўша комиссиянгизди урай, тамом бўлди-ку, ахир. Энди нимадан қўрқасиз?

Эркин онаси томон қараб қўйиб, яна баҳона топмоқчи эди Раҳматов уни қўлтиқлаб олди:

— Юринг, ўзим жавоб оламан кампирдан.

Қайнона-келин олдига келишгач, Раҳматов самимият ва ҳурмат билан ҳол-аҳвол сўради. Тургунжонни эркалаб, юзини сийпалаб қўйди.

— Энди, энажон, келинжон, мана салкам икки соат вақт бекор турамиз. Эркинжонди мен жуда ҳурмат қиламан. Шу, анчадан бери бир суҳбатларини олсам, деб юрардим. Юринглар, ана у ерда,— у яна ресторанига ишора қилди,— яхдаккина нарсалар бордир. Шундан ичибгина-а, гаплашиб ўтирамиз.

— Ҳа йўқ, майли, ўзинглар бора қолинглар,— деди Рихси биби, уларга қарамай бепарво оҳангда.— Биз ана у ерда ўтира турамиз. Қани юр, Тургунбой.— Кампир неварасининг қўлидан ушлаб аэропорт олдидаги боққа йўналди. Сайёра қайнонасига эргашаркан, эрига таънаомуз нигоҳ ташлади. Рихси биби эса орқасига ўгирилиб келинининг нигоҳини изоҳлагандек жавраб қўйди:

— Уша яхдаккинадан кўшгина-а ичиб қўйманглар тагин...

Эркин билан Раҳматов кулишди.

Ресторанда одам кам эди. Улар тепасида вентилятор айланиб турган ўртадаги столи эгаллашди. Битта шампан, шоколад, минерал сув, аччиқ-чучук, Раҳматовга манпар, Эркинга қовурдоқ буюришди.

— Оббо Эркинжон-ей,— деди Раҳматов шампанни очишга уннаб,— зап зўр одам экансиз! Уддалолмайман, деб бир оғиз айтдингиз, аралашмадингиз. Менга мана шунақа одамлар маъқул. Йўқ, дедингиз, қўйдингиз!— Раҳматовга ўзининг гапи ёқиб тушди шекилли, маза қилиб такрорлади.— Йигит-да, йигит! Бир сўз!

— Қўлимдан келмайди дедим-ку,— деди кулиб Эркин. Лекин афт-ангоридан камтарлик қилаётгани билинар ва буни Раҳматов ҳам аллақачон сезган эди. Унинг завқ билан: «Йўқ, дедингиз, қўйдингиз», деб такрорлашн шундан эди.

Қадаҳларни тўлдириб, Раҳматов сўз бошлади.

— Қани, домуллажон, биринчисини уриштириб олайлик-чи, у ёғи бир гап бўлар... Хўш, Эркинжон, сиз билан бир суҳбатлашинини дилмга тугиб қўйгандим, мана қаранг, ният холис — фаршталар омин деган экан, тақдир раво кўрибди. Гапим қисқа бўлади: таниш-билишлигимиз мустаҳкамлаверсин! Ана шу ният учун олинг.

Улар аста чўқиштирдилар. Қадаҳлар нафис жаранглади. Эркин икки марта йирик-йирик хўплади-да, қолганини қўя туриб сўради:

— Ўзи ишинглар нима бўлди?

— Э-э, бўлмади. Сизга айтганим бўлмади. Ҳа, бу, биринчисини охиригача олинг! Лимонад-ку бу!

— Мен ичман, ичман, одатим шу, секин-секин охиригача оламан.

Раҳматов бир оз қараб турди-да, кейин Эркиннинг шундай ичинга кўнди:

— Худди сизга айтган хижолатлик юз берди, домуллажон. Ўғлимни жойлаштирдим. Жиняники бўлмади. Ҳозир акамга қандай юз билан қарайман, деб ичимди ит тирнаб турибди.

— Йўғ-э... сиздек одам, албатта уддаласа керак деб ўйлагандим.

— Ҳа-а, ана шунинг учун сизди яхши кўрдим-да, Эркинжон, ўзим ҳам, акам ҳам шундай ўйлагандик,

Сизди бекорга топганмидим ўшанда. Лекин сиз йўқ, дедингиз.— Раҳматов қадаҳларни қайта тўлдирди.— Бир одам топдим. Сизларни факультетдан. Ўзингиз билган шартларимни эшитиб дарров кўнди. Бирдан кўзлари ўйнаб, дарров рози бўлгандаёқ ичимдан бир «оҳ» кетиб эди-я!.. Лекин, падар лаънат, иккиланганимни сезиб, жуда ишонтирди: «Ака, биз машатти сувини ичиб, пихимиз қайрилиб кетган», деб. Қимлигини айтмай қўя қолай...

— Зинҳор, зинҳор керакмас.— Эркин шошиб қадаҳни қўлига олди.

— Писмиқлик, қилди-ю, майли, мен мардлик қилман, уни билдирмайман,— Раҳматов Эркинга синаганнамо қаради.— Сизди танир экан.

— Илтимоc, айтманг,— Эркин қадаҳни бўшатди.— Яна битта одамдан кўнглимни қолдирган бўласиз.

— Ҳа-а...— Раҳматовнинг қарашида энди сезиларсезилмас ажабланиш бор эди.— Уша айтганимдек хамир учидан патирини ташлаб кетдим. Бир вақт уйга телефон бўладики, ёзма-оғзакидан баҳо учу тўрт. Билман, ўзи стажсиз бола, тўрту бешсиз бўлмайди. Визиллаб келдим. Бу, домуллажон, режадагидек чиқмапти-ку, десам, падарингга лаънат, яна балаттан келди. Хафа ҳам бўлди. «Сўз бергандан кейин бўлди-да, сизга натижа керакми, шу бола ўқишга кириши ҳисобми», деб сизлаб ҳам ташлади. «Ҳай, майли, кечиринг, домуллажон. Қолганини ҳам берайми?»— сўрадим. «Ҳа», деди. Ҳай, ташлаб кетдим. Хуллас, қолган икки имтиҳондан тўрт чиқди. Яна ўпкамди қўлтиқлаб югурдим бу ёққа. Яна балаттан келди. Хафа бўлди. Мандат ўтсин, деди. Гапнинг пўскалласи, мандат ҳам ўтди, жиян ўтмади. Ҳалиги домулла у ёққа югургандек бўлди, бу ёққа югургандек бўлди, сўнг олдимга келиб, мўлтираганча, ишимиз чаппа кетди, ака, деб, иккитани тутқазди:

— Олдинги иккита қолиб кетавердимми?— ҳайрон бўлиб сўради Эркин. Раҳматов кулди.

— Бе-е, қўярмидим. Шундай бурадимики, ҳиқилдоғидан суғуриб олгандек қилиб олдим! Юз сўм дедими, икки юз сўм дедими, камроқ, ишлатиб қўйдим, деб мингиллади. Қарамадим, санамадим ҳам! Ташлаб қўйибман.

Эркин севиниб кетди:

— Ана у жиянингиз билан юрган қиз кирдими?

— Ҳа-да! Уша зумраша кирди. Ҳеч қанақа паддержкасиз кирди!

Эркиннинг севинчи янада ортди:

— Жуда яхши бўпти-да!

Эркин бу гапни беихтиёр айтиб юбориб, хижолат тортди. Раҳматовнинг андак жаҳли чиқиб жим қолди. Лекин Эркиннинг: «Бу ёғини нима қилмоқчисизлар?» деган саволидан кейин вазият сал ўнгланди.

— Акам келишини кутяпман, бир эпини қилар, деб. Ўзи колхоз раиси, машҳур, министрнинг олдига чиқараман. Ҳеч бўлмаса обрўсини ҳурмат қилиб, кечки ё сиртқига шу бал билан олишар.

Эркин индамади.

— Билишимча, домуллангиз пулни олволиб дўппини яримта қилиб юравергану жиян тушмагур барча имтиҳонларни ўз кучи билан топширган.

— Э, нега мани домлам бўлар экан,— Эркин хахолаб кулди.— Сизнинг домлангиз, сиз топгансиз.

— Ҳай, гап-да бу. Бола областдан келган, паст бал олса ҳам ўтиб кетади, деб чамалаган. Бола бечора, паддержкам бор, деб имтиҳонларни ўзи топширган, билишимча,— Раҳматов «билишимча»ни атайлаб қўшиб, фикрнинг Эркиндан тасдиқлатиб олмоқчи эди. Лекин Эркин елкасини бир қисиб қўйди, холос.

Раҳматов Эркиннинг қаршилигига қарамай официантга яна шампан буюрди. Қадаҳни сипқорди-да, тўрт бўлиб қўйилган помидордан бир бўлагини оғзига солди:

— Уғлим кирмаганда ҳам рози эдим! Жияним кириб,

ўғлим кирмаганда... Энди ҳозир акамди юзига қандоқ қарайман, билмайман?

— Акангизни юқорига чиқаришни тўғри ўйлабсиз. Жиянигизнинг бали ёмонмас,— Эркин кетишнинг чорасини излаётгани учун анчадан кейин жавоб берди. Офицант шампан келтириши билан эса туришга чоғланди.

— Энди, буни очмайсиз, ака, ташқарига чиқайлик энди.

— Йўқ, йўқ, Эркинжон! Ҳай, майли сиз ичмайсиз. Утиринг, илтимос! Ёшимди ҳурмат қилинг, домуллажон. Сиздан сўрамоқчи бўлган асосий нарсам ҳали турипти.— Шишани очди. Қадаҳларни тўлдира бошлади.— Ҳай, сиз ичмайсиз, шундай туради. Ичмайсиз, домуллажон, ичмайсиз,— Раҳматов шиша ва қадаҳларни жой-жойинга қўйди-да, кулимсираб, Эркинга узоқ қараб турди.

— Шу, Эркинжон, тўғриси айтинг, бизди ишди нега олмадингиз? Ёки каттароқ бошқа ишингиз бормиди?

Эркиннинг бу гапдан ҳам жаҳли чиқди, ҳам жуда завқланди.

— Айтдим-ку, ҳеч кимни танимайман, деб!

— Қўйсангиз-чи, Эркинжон, ўша бизди ишди расво қилган домладан сизди сўраб эдим. Уқитувчилар орасида ҳурматингиз балат экан, деканингиз сизди жуда яхши кўрар экан, бир оғиз айтса, декан ҳеч раъйини қайтармайди, деб айтди.

Эркин яна кулди.

— Бунақа ишга ҳеч аралашмаганман. Қилмайман. Шунини қўлидан келмайди, деб айтадим ахир?! Аралашмайман,— Эркин мароқ билан кулиб жавоб берди.

— И-и, сиз қизиқсиз-ку! Нега аралашмайсиз? Ҳеч қандай қийинчиликсиз, анча нарсалик бўлишингиз мумкин эди-ку!

Эркин яна кулди:

— Домла, ўзингиз қизиқ экансиз. Порага аралашмай, тўғри юрган одамни қизиқ деяпсиз?

Раҳматов бу гапларга ҳали тўла ишонмаса-да, лекин Эркиннинг бунчалик содда бўлиб чиқиши мумкинлигидан унга ачина бошлаган эди.

— Ҳой, сиз неча пул ойлик оласиз?

— Етади ўзимга.

— Ҳай, мисол учун-да?

— Уч юзга яқин.

— Ана кўрдингизми? Уч юз эмас, икки юз саксон оласиз, икки болангиз бор, уч хоналик секцияда турасиз.

— Билиб олибсиз-ку ҳаммасини.

— Сиз менга ёқиб қолдингиз. Шунинг учун ана у, бизди ишди расво қилган домладан сўраб олгандим. Ахир, бу сиздек одамга камлик қилади-ку,— Раҳматов, бир томондан, Эркинни ростгўйлик пардасига беркниятти, деб ўйлаб уни «ниқобсизлантирмоқчи», иккинчи томондан эса, унга ачиниб, «тўғри» йўлга солмоқчи эди. Эркин буни сезгани учун кулиб ўтирар, юзидан табассум ўчмасди.— Ҳай, кам-ку, тўғрими?— сўради таъкидлаб Раҳматов.

— Ҳозирча учини учига улаб турибмиз. Кейинчалик худо пошшо, илмий даража ошади, ойлик ҳам ошади. Бўлади-да!

— Ошсин! Илмий даражангиз ҳам, маошингиз ҳам ошсин. Омадингизни берсин. Йўлингиздан ҳеч адашманг. Лекин, ҳай, фараз қилинг, доктор, профессор бўлдингиз. Ушанда маошингиз қанча бўлади?

— Билмасам...э, мундоқ тузукроқ нарсалардан гаплашиб ўтирайлик,— Эркин суҳбатдошини чалғитиш учун қадаҳни қўлига олди.— Ёки ташқарига, шабадага чиқайлик.

— Ҳай, иннамай туринг, иннамай туринг,— Раҳматов жиндак кайф қила бошлаганди.— Мен сизга шу тузукроқ нарсаларнинг калити ҳақида гапиряпман.

Эркин хахолаб кулди. Раҳматов давом этди:

— Ҳай, маошингиз тўрт юз бўлар, беш юз бўлар, лекин бизди ишга ёрдам берганингизда ана шу профессорнинг бир йиллик маошини бирданига олардингиз-ку?!

— Шунча пулни нима қилардим?

— И-и-и, Эркинжон, кулмаг-да, ўзингизди гўлликка солмаг-да. Сизга чин кўнгилдан гапирса!..

— Нега хафа бўласиз? Рост.

— Пулни нима қиламан, деган гап ҳам гапми? Бу дунёда ҳамма нима деб юрипти охир?!

— Билмайман. Ҳаммани қаердан билай нима деб юрганини?

— Пул деб юрипти? Ҳай, сиз нима деб юрибсиз?

— Китоб ёзаман, тарихнинг қоронги жойларини ёритаман...

— Ҳай, бу сизга нима беради?

— Ие, ҳақиқатни очаман, кўнглим жойига тушади.

— Ҳай, шу билан бирингиз икки бўладими, демоқчи-ман?

— Фан оламида, ҳақиқий олимлар орасида обрўйим ошади.

— Ҳурмат-эътиборни пишириб еса ёки бирон жойга кийиб борса, ёки у билан уч хоналик уйингизни дангиллама участкага айлантирса бўлмайди-ку!

— Бўлади, ўртоқ Раҳматов, ҳаммаси бўлади!..

— Э-э...— деди Раҳматов худди қошига қўнган пашшани ҳайдагандек кафтини пастдан юқорига силкитиб.

— Ҳамма нарсани пулга сотиб олаверса бўлади, деб ўйлайсизми?

— Ҳамма нарсани!— Раҳматов кескин бош силкиди. Эркин кулиб туриб, «йўқ» маъносида бош чайқади.

— Ҳай, нимани олиб бўлмайди?— сўради Раҳматов, Эркин виждон, ҳақиқат демоқчи эди-ю, бу сўзларга ҳам-суҳбати нима жавоб беришини билгани учун мавҳумроқ гап топмоқчи бўлди:

— Масалан, Ватан,— деди у бир оз туриб.

— Ҳай, буни қўйинг, Эркинжон, сиз менга айтинг, муҳимроқ ишингиз бўлгани учун олмагансиз-а, бизди ишди?

— Йўқ.

— Ҳай, бўлмаса, мен айтганди олганингизда эт-бегингиз камайиб қолармиди?

Эркин жим қолди. Вазият, суҳбатнинг мавзуи жинга тега бошлади. Бундан ташқари, жавоб берганда ҳам Раҳматов унинг қаери камайиб қолиши мумкинлигини тушунмаслигини, тушунганда ҳам тан олмаслигини сизди. Шунинг учун гапини қисқа қилмоқчи бўлди:

— Ахир, ўртоқ Раҳматов, ҳамма сотилиб кетаверса, ҳатто фан ҳам сотилса, халққа нима бўлади, давлатга нима бўлади?

— Вой, вой, вой!— Раҳматов ротакамига жиғибийрон бўлиб бошини силкиди. У иккала тирсагини столга тираб, энгашиброқ ўтиргани учун Эркинга ер остидан қарарди.— Сиз давлатни мендан ҳимоя қиляпсизми? Мендан-а! Нима берди сизга давлат? Уч хоналик секция-ю, учма-уч етадиган маошми?— Раҳматов яна «пашша» ҳайдади.— Мен ҳимоя қилсам арзийди. Қўлимди узатган жойимга етказаман. Ҳамма нарсам бор. Борданам ортиқ. Сиздай пайтимда ёнимни қаплайтириб, Қапказди энг яхши курортларига йилда уч-тўрт бориб келардим. Сиз нима кўрипсиз? Паложений тўрт хоналик секцияни ололмапсиз-ку!

Эркин суҳбатдошини таг-туғи билан тушуниб турганидан, Раҳматов эса, аксинча, уни ҳеч қачон тушунмаслигини сезганидан завқланарди.

— Кулманг-да, Эркинжон. Тушунсангиз-чи!— Раҳматов қизишиб гапида давом этди.— Мен сизнинг ёнингизни оляпман. Қўп нарсани фарқига бормас экансиз. Кейин аттанг дейсиз, шунинг учун сизга ичқуярлик қиляпман.

— Биладан, биладан, меҳрибончилик қилаётганингизни сезиб турибман. Лекин уйни менга райижрокомда

янглишиб ўрнашиб қолган, кечирасизу, сизга ўхшаб ўйлайдиган одамлар бермаган. Айтмоқчи, уларнинг кўпчилиги ҳозир қамалиб кетди... Уларни давлатнинг ўзи ҳибсга олди. Сиз райижрокомнинг квартира бўлимидаги беш-олти порахўр билан давлатни аралаштирманг-да!

Раҳматов Эркиннинг бу гапини эшитиб, уни тузатиб бўлмайдиган «тентак»лардан эканлигини билди. Айниқса, кулиб гапириши Раҳматовнинг қитиқлатига қаттиқ тегарди.

— Ҳай, уларди сизга паложений уйни бермагани учун қамашдимми?

— Билмадим.

— Ана бўпти-да. Ҳай, янги келганлари ҳам уйингизни осонлик билан алмаштириб бермайди. Агар сиз мени берганимди олганингизда эди, тўртдан бири билан, ҳозироқ чиқиб тўғрилаб келган бўлардим.

— А, мен сизга бераман ўшани,— Эркин яна эсида йўқ, Раҳматовнинг кўнглига ўт солди.— Устига беш юз қўшаман. Қани, исбот қилинг!

Бу гапдан кейин Раҳматовнинг ҳамсуҳбатига нисбатан ҳурмати бир оз ортди. Чунки у Эркинни бир тийини йўқ олимлардан, деган фикрда эди.

— Келишдик,— деди у чехраси ёришиб.— Сиз мени ишимга, мен сиздикига.

— Э-э,— Эркин баралла кулди.— Айтдим-ку, бунақа ишга юрмайман.

— Ҳа, сиз ўзи нимага юрасиз?

Эркин аввалига тортишиб, керак бўлса сўкишиб ҳам ўзининг фикрини ўтказмоқчи бўлганди. Лекин Раҳматовдек пихини ёрган одамни фақат кулги билан енгинини, фақат кулги билан уни мувозанатдан чиқара олишини вақтида тушуниб қолган эди. Мақсадига эришиб, Раҳматовнинг жаҳлини чиқара олганидан у янада завқланарди.

— Бизни бир укамиз бор,— давом этди Раҳматов.— Кечирасизу, укажон, сизга ўхшаган аҳмоқ...

Бу Эркиннинг «Сизга ўхшаб ўйлайдиганлар» дега-
нига жавоб эди.

— Ҳа журналист. Давлат манфаати, давлати фой-
даси, деб югургани югурган. Нуқул ҳалоллик, яхшилик
излайди. «Ҳой, сен нега мунча куюнасан, оладиган оз-
гина маошинг учунми?!» деб кў-ўп гапирганман. Э!—
Раҳматов яна «пашша» ҳайдади.— Эш-шакди қулоғига
танбур чертганимда аллақачон одам бўларди... Лекин
ўша ипирикчини яхши кўраман, рўзғорига қарашгим
келади, кўнмайди. Акамга иннамайди, манга сасийди.
Бола-чақасиними, ўзиними туғилган кунда бош-оёқ
сарпо қилиб иложини топмасам, мендан ҳеч нарса ол-
майди. Жининми бу ўзи, билмадим? Текинга бергани
олмайди! Нима керак ўзи сизларга?!— Раҳматов укаси-
ни гапириб ўтириб, бирдан Эркинга мурожаат қилди.

Эркин эса кулиб елка қисди.

...Раҳматов яна гапга тушмоқчи эди, микрофондан
дикторнинг овози янгради. «Диққат, ўртоқлар! Қисло-
водскдан... рейсдаги самолёт келиб қўнди. Пассажир-
лар багажларини олиш учун тўртинчи йўлакка ўтиш-
ларини сўраймиз».

Эркин ўрнидан турди:

— Ия, ана, кутгани чиқиб, бекорчи гапларга овора
бўлибмиз.

— Ҳа, ҳовлиқманг, ҳали бемалол тушса бўлади,—
Раҳматов ҳамёнидан иккита ўпталикни шошилмай чи-
қариб, стол устига ташлади. Ўрнидан туриб Эркиннинг
қўлтиғидан олди.

Улар ресторан зинасидан настга тушиб хайрлашиш-
ди.

— Иш жойимни биласиз, учрашиб турайлик, — деди
Эркин манзират қилиб. Раҳматов ҳам областга бор-
ганда, албатта, киришини илтимос қилди. Эркин нари-
роқда олазарак бўлиб турган оиласи олдига шошилиб
кетди. Отаси ҳали самолётдан тушмаган эди.

— Падарингга лаънат,— деди унинг орқасидан қа-

раб Раҳматов. — Агар бештамас — ўнтами, йнгирматами, деганимда кафтимда ўйнардиг-а! Лекин арзимайсан! Узингни арши-аълода ҳисоблаб юравер!

Микрофондан яна қандайдир эълон бошланди:
«Диққат... диққат!..»

Раҳматов билан Эркин бошқа учрашишмади.

— Душанба куни одамнинг ҳеч ишлагиси келмай-ди-да,— деди Қаримжон хонага кириб келган Содиқжон билан ҳол-аҳвол сўрашар экан.

Бунга жавобан Содиқжон қисқагина қилиб, «Ҳа а», деб қўя қолди. Бундан Содиқжоннинг машқи пастлиги кўринди. Қаримжон унинг ўзи барибир ёрилиб қолишини билгани учун гапни чўзмади.

Иккови ишга шўнғиди.

Уларнинг ишлари бир хил эди. Идораларига, яъни киносеварлар жамиятига келган хатларни бир назардан кечириб, лозимини юқорига ўтказиш ва аксинча, юқоридан тушганларни кинотеатрларга, клубларга, мухлисларга жўнатиш эди. Унчалик муҳим бўлмаган хатларга уларнинг иккови жавоб ёзиб юборишади. Фақат бўлим бошлиғи деган жойга Қаримжон қўл қўйиши керак бўлиб, у отпускаделигида ёки бетоблигида бу масъулият Содиқжоннинг зиммасига тушар ва бундай пайтларда Содиқжон ўзини хийла тузукроқ сезарди.

Қаримжон билан Содиқжонни иш юзасидан бемаълум ўринларини, шунда ҳам маълум томонларни ҳисобга олган ҳолда, алмаштириш мумкин эди. Аслида эса, уларнинг бир-бирларидан фарқлари йўқ дейиш ҳақиқатга унчалик мос тушмасди. Қаримжон, бўйи ўртадан пастроқ, бичими юмшоқ, муомалали, ҳеч кимнинг дилини оғритмай диган одам бўлса, Содиқжон бўйи баландроқ, суяги бузуқ, жиндак тўнгроқ ва тўғрисиўз йигит.

Каримжон шу даражада серманзират эдикн, ёмон кўрган одамнинг башарасига ишшайганча қараб туриб: «Сиз жуда зўр одамсиз-да! Сизни кўрсам дилим яйраб кетади», дея олар, у киши чиқиб кетиши билан эса, оғзига келганини қайтармай, сўка олар эди. Содикжон эса, бундай қила олмасди. Беркитиб ўтиришга ҳожат йўқ, Содикжоннинг Каримжондан бир поғона пастда ўтиришга ҳам чин сабаб шу эди. Каримжон шу жамиятдан бўлак жойда ишлашни хаёлига ҳам келтирмас, аксинча, шу идорадаги юқорироқ мансабларни олишни ўйларди. Содикжон бу масалада ҳам Каримжондан бошқачароқ эди. У ёшлигида офицер бўлишни, сал кейинроқ эса геологликни орзу қилганди. Лекин мактабни битирганда онасининг кўз ёшлари таъсирида маданият институтига кириб ўқиди. Институтни битириб, яна онасининг кўз ёшлари таъсирида шу тинчгина жамиятга кириб, тинчгина яшай бошлади. Содикжоннинг Саидвали деган мактабдош геолог дўсти бўларди. Бундан беш-олти йил бурун ҳасратлашиб қолишганда Саидвали: «Юр, бирга олиб кетай, маошн ҳам тузук, коэффициентлари бор, дунёни кўрганинг эса ёнингга қолади», деганди. Шу бонс, Содикжон жуда сиқилиб кетган, болалик орзулари чақирган пайтлари дўсти Саидвалини эсларди.

Хуллас, Каримжон билан Содикжоннинг ана шу фарқларига қарамай, ўринлари алмаштириб қўйилса, ишга путур етмас, чунки ишлари ўзи шунақа эди. Содикжон буни яхши тушунар, шунинг учун, Каримжон ўзининг бир ёш катталигини ёки бўлим бошлиги эканлигини ҳисобга олиб, насиҳат қилишга ўтган пайтларида унчалик хафа бўлмасди. Лекин Каримжон ўзини ақллироқ кўрсатишга уринса бўлди — Содикжоннинг жини қўзирди.

Бошқа пайтларда эса улар иноқ юришарди. Тушликка бирга боришар, ишдан сўнг баъзан «қиттак-қиттак» қилиб, троллейбус бекатида бир-бирларига яхши дам олишни қайта-қайта тилашар, қайта-қайта қўл

беришиб хайрлашардилар. Агар пшхонада бирои-бир маросим билан чойхонада ош уюштирилган бўлса, бозорни бирга қилардилар. Қаримжон ошпаз бўлса, Содиқжон ўт ёқар эди.

Боя, ҳамкасбнинг машқи пастлигини кўрганда Қаримжон Содиқжоннинг ўзи барибир ёрилиб қолишига ишончи комил эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Орандан бир соатча ўтар-ўтмас, Содиқжон бир уфлади-да, кеча қайнотасиникига борганини гапириб бера бошлади. Қайнотасиникида ўзига писбатан божасига тузукроқ муомала қилишганини (божаси яхшироқ жойда ишлагани учун), шу сабабли уйга қайтгач, хотини билан жанжал қилишганини гапириб берди.

— Ўзингиз биласиз, бу унақа қўпол шаклда атайлаб қилинмаган бўлса ҳам, лекин нозик жойларда билиниб қолади,— деб ҳасратини тугатди Содиқжон.

Кейин Қаримжон гап бошлади. Худди шу дақиқадан, яъни Қаримжон гапга оғиз жуфтлаши билан Содиқжоннинг ичида тутун буруқсий бошлади. Фақат буруқсибгина қолмай, Қаримжон тарафга аста селгиди. Чунки Қаримжон Содиқжоннинг ўзи ҳам жуда яхши билган оддий гапларини бамисли арши-аълодан эшитиб келаётгандек оҳангда гапирарди:

— Оғир бўлиш керак. Энг асосийси, хотинингиз билан аҳил бўлинг. Ана шунда қайнатангизнинг меҳри яна товланади.

«Қайнатамнинг меҳрига зорманми? Уни пишириб ейманми?!» деб жавоб қайтарди Содиқжон ичида.

— Энди, сиз дўстим, қайнатангизга аччиқ қилиб хотинингиз билан уришсангиз, қўйди-чиқдига борсангиз, яхши бўладими, а? Хотинингизни қўйдингиз ҳам дейлик...— Шу ерга келганда Содиқжон кўзларини Қаримжондан олиб столдаги қоғозларга қаради. Акс, ҳолда қаттиқ сўкканини Қаримжон сезиб қолиши мумкин эди. «Э, онангни урай, сенга қўяман дедимми», деганди у ичида. Қаримжон эса, ҳеч нарса сезмай насихатини

давом эттирарди:— Ҳаловатингиз бузилади, ҳаловатингиз қаёқда, бугун ҳаётингиз бузилади.

Содиқжон индамади, Қаримжон эса яна хийлагина гапирди. Онласи бузилган одамлардан бир-иккитасини мисол қилиб, фикрини уларнинг хор-зор эканлиги билан далиллади. Содиқжон эса ўзини босиб, қоғозга қараб ўтираверди. Унинг индамаётганини кўриб, Қаримжон ҳам гапириб-гапириб охири тинди. Улар икки соатча миқ этмай, иш билан машғул бўлдилар. Пешинга яқин хонага жамият раисининг муовини — Ҳолиқ кирди. Ҳолиқ — Қаримжон билан Содиқжондан ёшроқ, йигирма бешларга борган йигит. Жамиятга бир ярим йил илгари келиб, раис ўринбосари даражасигача кўтарилганди. У ҳақда «Ўсадиган одам», деган овоза юрарди.

Ҳолиқ ўзига ярашган ишчан бир алпозда Қаримжон ва Содиқжон билан кўришди. Содиқжон енгилгина, лекин ҳурмат билан бош ирғаб қўл берди. Қаримжон эса столини айланиб ўтиб, Ҳолиқни қучоқлашишга мажбур этди, ҳатто уни оҳистагина ўпди ҳам. Кейин узоқ ҳол-аҳвол сўраб, бундай деб тугатди:

— Ҳолиқ Исроилович, эски ошналарингиз олдига кириб, бир пиёла чойимиздан ичиб туринг. Жуда сизнинг гапларингизга муштоқмиз. Лўнда-лўнда, бўладиган-бўладиган қилиб гапиришингизни соғинганмиз.

Ҳолиқ ўзини бунчалик яхши кўришларидан уялиб, бугун ўн иккида тайёр бўлиши керак бўлган ҳисоботни дабдурустдан сўрай олмади:

— Иш кўп, мана киярпмиз-ку, — деди ўнғайсизланиб. Қаримжон эса бундан фойдаланиб яна илиб кетди.

— Ўзингиз ҳам жуда ғайратли йигитсиз-да! Ҳозиргина сизни гапириб тургандим, қаранг, хизрни йўқла-сам бўларкан, Ҳолиқ Исроилович. Содиқжон, бу худо бераман деса, беравераркан. Мана, Ҳолиқ Исроиловичга ишчанликни ҳам ато этган, қадди-қоматни ҳам сал ҳафсала билан яратган.

Ҳолиқ ўзини бунчалик яхши кўришларидан бир ўнғайсизланса, шу одамлардан ҳозир ишни талаб этилиши лозимлигидан икки ўнғайсизланиб, Қаримжоннинг дил изҳорини нима деб тўхтатишни анчагача билолмай турди. Кейин бир амаллаб ҳисоботни сўради.

— Ҳозир, ҳозиргина машинадан келиб қолса керак. Боя олиб чиқиб бергандик. Мана, Содиқжон бир хабар олсалар, шундай имзо қўямизу дарров етказамиз сизга,— деди Қаримжон қўлини кўксига қўйиб.

Ҳолиқ Қаримжоннинг юз-кўзларидан нурдек ёғилиб турган меҳр таъсиридан чекинара экан:

— Бўпти, бўпти, фақат тезроқ,— дея олди тутилиб-тутулиб.

Унинг орқасидан эшик ёпилиб, қадам товушлари узоқлашгач, Қаримжон бир оз сукут сақлади. Сўнг худди бировга шикоят қилаётгандек, кинояли оҳангда гап бошлади.

— Қаранг-а, ўзини ишчан қилиб кўрсатишини. Эй-й! Агарда бизларнинг ҳам қайната каттакон режиссёр бўлиб, бир йил ичидаёқ муовин қилиб қўйганда, билардик ишчан бўлишни!

Содиқжон Қаримжонга ўқрайиб қаради. У Қаримжоннинг бундай «санъати»дан нафратланишдан ўзини тиёлмасди.

Қаримжон эса Содиқжоннинг қовоқ уйишини бошқача тушунди:

— Ҳа, билмасмидингиз унинг Искандаровга куёвлигини? Э, сиз ҳам соддасиз-да! Бу мишқиннинг бирпасда бунақа кўтарилиб кетганини ўйламадингизми? Мана кўрасиз, яна бирон йилдан кейин, у каттакон кино-театрларнинг бирига директор бўлиб кетади. Худо билади, балки ҳали режиссёр бўлиб фильмлар ҳам яратар. Мана шунақаларнинг касофатига учраб, фильмларимиз грузинларникига ўхшаб донг таратолмайди-да!

Содиқ ўзини ҳарчанд тутаётган бўлса ҳам яна индамади.

— Димогига қарангу «бўпти, тезроқ»миш.

— Бўлди-да, Каримжон ака!— Содиқжон ўрнидан туриб кетди.— Бу нима деган гап?! Олдида ялаб-юлқайсизу орқасидан балчиққа булғайсиз!

Каримжон сесканди. Содиқжоннинг портлаши унинг учун мутлақо кутилмаган эди. Лекин у кўпроқ, Содиқжон бориб айтиб беради, деган хаёлдан қўрқди.

— Содиқжон, Содиқжон, мен сизни ўзиминики деб айтдим. Ахир сиз билан мен бу столда минг ўтирайлик, минг тер тўкайлик, барибир унчалик бўлолмаймиз. Сизу менга ўхшаганларнинг ҳисобига ўсади-да, бунақалар. Сизга, менга ўхшаганлар ўтираверади ўтирган жойида!

— Мен буни айтаётганим йўқ! Оғиз-бурун ўпишманг демоқчиман, бунақа ёмон кўрсангиз.

— Ия, ия! Мен қачон айтдим, ёмон кўраман деб? Нега унақа гапирасиз? Ҳолиқ Исроиловични жуда яхши кўраман. Укамдек яхши кўраман.

— Ўв, инсон, ҳозиргина онасининг гўрига ғишт қаладингиз-ку!

— Йўқ, йўқ, йўқ. Мен ундай деганим йўқ! Нега одамнинг айтмаган нарсасини айтди дейсиз? Мен Ҳолиқ Исроиловични укамдек, ҳатто укамдан ортиқ яхши кўраман!

Содиқжон чидаб туrolмади, қўл силтади-да, чиқиб кетди. Каримжоннинг юраги «шув» этди. «Ҳой, ҳой, Содиқжон, дўстим», дея унинг ортидан йўлакка чиқди. Лекин Содиқжоннинг бошқа тарафга кетганини кўриб, орқасига қайтди. Жойинга ўтирар экан, «вой мараз-ей!» деб қўйди.

Тушликка яқин қолгани учун Содиқжон узоқ юрмади. Шляпасини олиш ниятида кириб чиқмоқчи бўлганда, Каримжон деярли ялинган оҳангда унга мурожаат қилди:

— Содиқжон, мен ана у танишимга, би. . . сизу ошхонадаги, айтиб қўйгандим. Юринг, тўрт кило-тўрт ки-

ло суяксиз, лаҳм гўшт олиб келамиз. Келин ҳам хурсанд бўладилар.

Содиқжон «керакмас» деб пўнғиллаб чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, Қаримжоннинг йиғлаворгудек ялинчоқ оҳангда гапираётганини сезиб тўхтади.

— Бўпти, юринг,— деди у худди қарз бераётгандек, худди Қаримжон уникини эмас, у Қаримжоннинг ҳожатини чиқараётгандек қилиб.

Бир бекат наридаги ошхонага улар деярли гаплашмай боришди. Қаримжон бир-икки об-ҳаводан, сўнг-ра футболдан гап очмоқчи эди, Содиқжон «ҳа» ва «йўқ» сингарини минғиллаган жавоблар билан суҳбатни чиқарган жойидаёқ инига киргизиб юборди.

Сирасини айтганда, Содиқжон Қаримжоннинг, мана шунақа маслакисиз, субутенз, момиққина бичимли Қаримжоннинг ўзига бошлиқлигидан нафратланарди. «Нима бу ўзи? Ишни ундан ёмон бажармасам, бир урсам—ўлдириб қўйсам. Унга ўхшаб бировнинг орқасидан ёмонламасам», ўйларди у. Лекин бу фикрлари Қаримжоннинг ўрнини эгаллаш истагидан келиб чиққан, деб ҳисоблаш нотўғри бўларди. Агар уни Қаримжоннинг ўрнига ўтказиб қўйилса ҳам, норози бўлиб юрарди. Чунки бу нафрат, аслида, унинг деярли унут бўлган мактабдош дўсти Саидвали билан боғлиқ орзусининг кўрниниши эди.

Икки ҳамкасб ошхонага етиб келишгач, унинг орқа эшигидан кириб гўшт олишди. Қаримжоннинг таниши суяксиз, тўрт кило-тўрт кило қилиб, қоғозга ўраб, чизимча билан боғлаб қўлларига тутқазди. Бундан Содиқжоннинг кўнгли хийла ёришди. Кейин улар ошхонанинг олд эшигидан кириб овқат олишди. Биринчисига карам шўрва, иккинчисига бифштекс.

Карам шўрва мазалик бўлса ҳам ичидаги суякларининг ақалли тишга илинадиган гўшти йўқ эди.

— Жа мараз-да, булар!— деди Қаримжон қўл артadиган қоғозни буклаб, олд тишларини тозалар экан,—

Одамларга бераётган овқатини қаранг, зиғирча гўшти йўғ-а...

Содиқжон яна ичидан тутай бошлади. У ғазабдан бўғилиб, ҳали суюқ ошини ичиб бўлмаган пайтда Қаримжон иштаҳа билан бифштексни тушира бошлаганди. Бифштексга нўхатдек-нўхатдек майдаликда пай аралаштирилганди. Қаримжон ана шу пайлардан биттасини қўлига олиб яна шикоятга шайланди. У лабига ёпишиб қолган оқшоқ донасини сезмай гап бошлади:

— Бу ҳаромхўрларни қаранг бифштексни ичига «соч ўсар» тиқибди-я! Мен ўшанинг уйига борганман.— Қаримжон қўли билан ҳалиги гўшт олишган эшикка ишора қилди.— Битиб кетган, аблаҳ! Машинаси ҳам бор. Ҳаммаси сизу бизга ўхшаганларнинг ҳисобидан топилган-да, биздақалар ҳалол ишлаб минг йилда ҳам унақа бўлолмайди.

— Бас!— деди Содиқжон секин. Лекин бу хитобда шунчалик ғазаб бор эдики, Қаримжонга момагулди-ракдек эшитилди. У оғзини очганича қолди.

Содиқжон қўлидаги қошиқни шарақ этказиб столга қўйди.

— Ўзингиз аблаҳсиз.

— Э, оғзингизга қараб гапиринг.

— Ахир шу овқатнинг гўштини ҳозиргина ялиниб сотиб олдингиз-ку! Мана, столда қоғозга ўроғлик турибди.— Содиқжон ҳам қўли билан ошхонанинг орқа эшигига ишора қиларкан, ўрнидан турди,— у эмас, сиз аблаҳсиз!

— Жа, ҳаддингиздан ошманг, индамас экан деб,— деди лаб-лунжини йиғиштириб олган Қаримжон.— Нимага мени аблаҳ дейсиз?

— Ҳа, сиз аблаҳсиз. Токи ўзингизга яхшилик қилган одамнинг устидан мағзава тўқар экансиз, ёмон кўрган одамнинг билан оғиз-бурун ўпишар экансиз, аблаҳ бўлиб қолаверасиз. Иккиюзламачилигингиздан қўйдим. Бундан кейин сиз билан гаплашмайман.

Содиқжон гўштини олиб, шаҳд билан кета бошлади. Нарироқ бориб ўгирилди-да, бир хўмрайиб чиқиб кетди.

— Ўзинг аблаҳ,— деди Қаримжон минғирлаб. Унинг нафаси ичига тушиб кетганди. Бу гап ҳам кўпроқ уларга эътибор бера бошлаган одамлар қулоғи учун айтилганди.— Гаплашмасанг садқаи сар! Қим бўлсан? Қўрсатиб қўяман сенга ҳали!

Қаримжон гўшт ўрамини олиб ташқари йўналди. Назарида ҳамма унга қараб тургандек эди. Ана шу мингларча қарашларнинг оғирлиги остида инқиллагудек бўлиб кўчага чиқди. Анчагача шу нигоҳларнинг оғирлигини кўтариб борди. Кейин нигоҳлар аста-секин, сирғалиб туша бошлади. Беш юз қадамлардан сўнг у ўзини бир ўнглаб олди, инқиллаши ҳам тўхтади.

...Шу куни кечаси иккови ҳам алламаҳалгача ухлай олмади. Қаримжон: «Ҳолиқ Исроиловичга айтиб беради», деб қўрқиб чиқди. Содиқжон эса, ўзининг Қаримжондан бутунлай бошқача одам эканлигини умрида биринчи марта ўйлади. Қичкина идорада унинг девдай кучи ва тўғрисўзлиги унчалик зарур эмаслигини, ундан кўра Қаримжоннинг қадрланишида ажабланарлик ҳол йўқлигини тан олди. «Идорангни пишириб е!» деган маънода Қаримжонни кечирди. Кейин дўсти Саидвалини ўйлаб ётди. Жуда узоқ ўйлади. Саидвали билан боғлиқ ўйларига онаси ва бола-чақаси ҳақидаги ўйларни солиштириб, орзуси етаклаган ишда ишлаши ҳам ўзининг, ҳам бола-чақасининг бахти эканлиги ҳақидаги фикрга элас-элас етиб борарди-ю, уни шап этиб ушлаб олишга эса вужудига синга бошлаган идорачилик нуқси халал берарди.

Улар бир ҳафта гаплашишмади. Кейин эса — идорачилик, қаёққа ҳам боришарди... Бир хонада ўтиришса, бир хил иш қилишса... Ун беш кундан сўнг улар яна бирга овқатланиб, бирга кириб, бирга чиқа башлашди. Бошқа ҳамкасблари можарони сезмадилар ҳам, Хат-

то, навбатдаги мукофот пули шарафига ош уюштирилганда бири ошпаз бўлиб, бири ўтин ёқиб турди.

Лекин ҳеч нарса изсиз йўқолмагандек, Қаримжон муомала масаласида энди Содиқжонга худди қопонгич итга яқинлашгандек ёндошар, Содиқжон эса геолог дўсти Саидвалини кўп-кўп, илгаригига қараганда анча кўп эслаб турарди. Бошқа ҳаммаси эса эскича эди.

Маданий-оқартув техникумининг адабиёт ўқитувчиси Худойберди Девонов райондаги энг катта китоб магазинига чирт этса пов этиб ёнадиган аҳволда кириб келди.

Магазиндаги уч сотувчи жувондан иккитаси даҳанини даҳанига текказиб, кўзлари ёнганча, бир бурчакда секин гаплашиб ўтиришарди. Ўтиришлари мусичаларга ҳам ўхшарди. Учинчи жувон эса бошқа бурчакда кўзларини сузганича мудрарди.

Девонов гувиллаб кириб, бир-икки сония жувонлар еб у қуруқ қолгандек қилиб қараб турганида ҳам сотувчиларда зиғирчалик ўзгариш рўй бермади. Мудраб ўтирган жувон, «ўл-е!» деб, чаккасидаги хол атрофида гирдикапалак бўлаётган пашшага елпиғичини бир кўтариб қўйди.

«Биров итмисан, эшакмисан, демайди-я», гудранди Девонов бояги туришида. Шу алпозда у гўёки, кимга ташлансам экан, деяётганга ҳам ўхшаб кетарди.

— Домла Ҳабибов бормилар?— деди у ниҳоят ёлғиз ўтирган жувонга яқинлашиб.

Жувон кўзларини очди. Унинг ҳали хуморлиги тарқамаган навозишли боқишлари Девоновни бир елиб ўтгандай бўлди:

— Борлар, ичкаридалар.— Унинг овозидаги чиройли табиий карашмадан Девоновнинг таранг тортилган дил тори сал бўшашди.

— Мумкин бўлса айтиб юборсангиз.

Жувон ечиб қўйган шипагини оёғи билан эришиб топди, пештахтага суялди, бир «уф» деб ўрнидан турди. Магазиннинг ўртасидаги, китоб жавонлари орасидаги эшиккача босайми-босмайми деб бир-икки юриб борди-да, кириб кетди.

Орада икки минутча вақт ўтиб, ичкаридан магазин мудирин Ҳабибов чиқди. Етмишлардан ошган, чакаги чакакига теккудек озғин, бежирим мўйлови ва яримта лимонни ёпиштиргандек шаклдаги оқ соқолни саргайиб кетган сержаҳл одам эди у.

— Хўш, хизмат, бола муаллим?— деб сўради Ҳабибов гарчи гап нимадалигини билиб турса ҳам. Бундан Девонов яна чирт этса пов этадиган ҳолига қайтди:

— Келгандим, ўша ваъда қилган нарсангизга!

— Нима эди у, бола муаллим?

— Чехов-да,— чўрт кесди Девонов, ўзини босиб.

— Э, буни қаранг-а, кечагина соб бўлди-я!

— Домла,— Девоновнинг овози титрай бошлади. — Сешанба кун киригандим. Шу икки-уч кун ичида кеп қолади, дегандингиз. Орадан фақат бир кун ўтди. Келди-ю, дарров соб ҳам бўлдимми?— Гапининг охирига келиб Девонов қўлини пахса қила бошлаган бўлса ҳам ҳали бақиринишга бориб етмаганди.

— Шунақа, сен кетишинг билан келиб қолди. Ўзи бор-йўғи бешта келди. Кеча охиргисини олиб кетишди. Ўзимга ҳам тегмади.

Ҳабибов шу районда туғилиб ўсган, шу районда маорифнинг тикланишига хизмат қилган, каттадан-кичик танийдиган, у ҳам каттадан-кичикни танийдиган чапанитабиат одам эди. У билан бирга ўтда ёниб, сув кечганларнинг кўпи ўлиб кетиб, ёлғиз қолганди.

Ҳабибовнинг бундан осойишта туриб гапиришидан Девонов, ниҳоят, пов этиб ёнди.

— Ахир, бу қанақа гап! Бир йилдан бери битта китобга обуна бўлолмасам?

— Ҳой муаллим бола, мени домовоимга ёзилган саккизта болам, ўн тўққизта набирам бор. Шунинг учун сенинг китоб олган-олмаган ташвишингни қилолмайман. Ё сен ҳам домовоимга ёзилганмисан? Йўқ, сен меннинг домовоимда йўқсан.

— Мен ҳаммасини биламан! Ҳамма қилиб юрган ишларингиздан хабарим бор. Райкомга кириб, биринчи секретарга борини айтиб бермасамми, кўрасиз,— Девоннов энди бақира бошлаганди. Ҳабибов эса парвойи фалак эди.

— Бор, бор! Ўтавер. Обкомга ҳам кир.

— Бу қанақаси, ўзингиз эски тузум сарқитларига қарши курашган бўлсангизу...

— Қўй, қўй, болам! У даврларни эсга солма. Ўтиб кетган. Ешлигимни эсласам, ичим ачийди.

Бепарво айтилган Ҳабибовнинг у гапларидан кейин Девоннов оғиз очолмай қолди. Кўз олдига Чеховнинг қизил жилдли бежирим китоблари келди-ю, аччиқ бир нарсанинг бўғзидан юқорига кўтарилаётганини сезиб, шартта магазиндан чиқиб кетди. Ташқарида у Ҳабибовни роса сўкди, авра-астарини ағдариб, авлод-аждоди-ю, уларнинг гўрларини ҳам қўшиб сўкиб хумордан чиққандай бўлди.

Ўйига фигони фалак бўлганича етиб келди. Хайрият, божаси ва қайнсинглиси меҳмонга келишган экан, таъби хийла ёришиб, хийла чалғиди.

— Ҳа, олдингизми Чеховни?— кўмма қилиб сўради божаси Мамат.

— Э, районингизнинг падарига лаънат. Ҳаммаси порохўр,— жавоб берди Девоннов сўрига чўкар экан.

Мамат хахолаб кулди.

Мамат ҳам маданий-оқартув техникумида ишлар, жисмоний тарбиядан дарс берарди. Божасининг келиши унинг учун айтарли катта воқеа эмасди. Чунки, орада бир кун ҳам йўқ эдики, ўзлари ёки хотинлари бир-бириникига кирмай қолсин. Хуллас, иккала оила-

нинг иккита уйи бордек эди. Девоновнинг шу районга икки йил бурун келиб ўрнашиб қолишига биринчи сабаб хотини бўлса, иккинчиси шу Мамат эди.

— Зарари йўқ,— деди Мамат ўша кўмма оҳангда.— Жуда зарур бўлса мендан олиб ўқиб турарсиз.

— Э, ўргилдим сиздан ҳам. Қанақа қилиб оласиз, бундоқ одамгарчилик қилиб йўлни ўргатсангиз-чи? Ўзи одам-подаммасиз-да.

Бунга жавобан Мамат яна қиқирлаб кулди.

— Мени йўлим сизга тўғри келмайди. Сиз бошқа йўлдан боршингиз керак... Ўргатаймиз?

— Саволининг аҳмоқоналигини қаранг! Ўргатинг-да, албатта!— Мамат яна мириқиб кулди.

Маматнинг йигирма минг нари-берисда каттакон кутубхонаси бор эди. Кутубхонасидаги китоблар подирлиги жиҳатидан йирик область кутубхоналаридан ҳам қолишмасди. Китобларнинг асосий қисмини раҳматли бўлиб кетган, илгар катта-катта ишларда ишлаган Маматнинг отаси йиққанди... Мамат отаси кутгандан тамомий бошқа йўлдан кетган бўлса ҳам, китоб йиғишни давом эттирарди, бунда раҳматли отасининг мағзини мудир Ҳабибов билан ўртоқ бўлганлиги анча қўл келарди.

Икки божа онла аъзолари билан ўтириб овқатланшди. Хотинлар идиш-товоқларни йиғиб ошхона тарафга кетишди. Болалар кўчага тўзгиди.

Сўрида бир чойнак чой, бир тарелка узум билан икки божа қолди.

— Қани, бўлинг энди, ўргатинг ўша йўлингизни,— деди Худойберди Девонов, узумнинг тилларанг тарафини устига ағдариб, уни Мамат томон андек сурар экан.

Мамат ёнбошлаб ётганча, каттакон гавдасини ўрпаштириб олиш учун бир кўтариб ташлади.

— Ўзи, жуда зарурми шу китоб сизга?

— Э, кўп гаранг қилди... мияни!

Мамат қиқирлаб кулиб, мазах қилишда давом этарди:

— Мендан олиб ўқиб тураверардингиз-да. Кейин мен айтган йўлни қиласизми, ҳали?

— Бўлинг, бўлинг, айтнинг, анавинақангиларга ўхшаб ноз қилавермай.

Мамат хахолаб кулди-да, юзига сал жиддийлик тусини берди. Лекин бу жиддийлик бир лаҳзалик эди. Чунки, яна бир муддатдан кейин дўстининг фиғони фалакка чиқишини биларди.

— Сиз газетага у-бу нарса ёзиб турасиз-а?— гап бошлади у хандон отиб кулишга шайланар экан.

— Ҳа,— деди Худойберди энсаси қотиб.

— Ана! Ҳабибов эса районга кўп хизмати сингган одам. У ҳақда кўп нарсалар ёзилган. Яна ёзилса арзийдиган одам. Шуни сиз қилинг, мақтаб битта ёзинг газетага.

Мамат гапини тугатмаёқ кулгидан нафаси қайтиб, жумласини зўрға тугатганди. Чунки божасининг юз ифодасига қараб чидаб бўлмасди.

Бир неча сония орада гапга ўрин қолмади. Мамат болишни қучганча, букчайиб, кўзидан ёш чиқиб кулар, Худойберди эса, нозик жойидан калака қилинаётганига тан бериб, аччиқ жилмайиб ўтирарди. Мамат нафаси қайтиб кетганидан ўкириб, вой-войлаб, гоҳ ўтириб, гоҳ яна болишни қучганича букчайиб куларди. Худди, манавини бир қара деб, бировга кўрсатаётгандек, Девоннинг афтини кўрсатиб қўярди.

— Бўлмаса...вой, бўлмаса... ўхх, мендан, вой, олиб ўқиб турасиз.

— Умуман китоб ўқимаганим бўлсин,— деди Девон ўрнидан туриб кетиб.

...Орадан ярим ой вақт ўтиб, область газетасида чорак бетлик очерк босилди. Очеркда магазин мудирини Ҳабибовнинг босиб ўтган ҳаёт йўли, ҳозир ҳам ёшлар билан бир сафда туриб хизмат қилаётганлиги илиқ бир

муҳаббат билан ёзилганди. Очеркнинг ичидан — унинг сатрлари орасидан Чеховнинг қатор турган қизғиш жилдли китоблари жилмайиб турганлигини фақат Мамат биларди.

Мақола босилган куннинг эртасига, катта танаффус пайтда Худойбердини кимдир телефонга чақиришаётганини айтишди.

— Алё, ҳа-а, муаллим бола, яхшимсан? Ҳорма энди! — Ҳабибовнинг овози қандайдир эркалатувчи, истеҳзоли оҳангда эди.

Худойбердиннинг юраги гупиллаб кетди. Зўрға-зўрға ҳол-аҳвол сўради.

— Менга қара, ўғлим, бу Дармонжонга сим қоқиб айтгин, йўл-йўлакай кириб кетсин. Бир-иккита яхши китоблар келганди...

Ҳабибов райондаги ҳаммани, ҳамма нарсани биларди. Шу жумладан, Худойбердиннинг хотини Дармонжонни ҳам, Дармонжон ишлайдиган касалхонанинг китоб магазинига яқинлигини ҳам.

Лекин Дармонга айтиб ўтириш қаёқда? Худойберди оёғини тўртта қилиб, магазинга ўзи югурди.

Кечқурун икки божа йиғилиб олиб яна анчагача гаплашиб ўтиришди. Бир даста, муқоваси қизғиш матодан ишланган китобларни тиззасига олган Худойбердиннинг боши кўкда эди.

Маҳкам аравакаш тарашадек қотма одам эди. Катталар у ҳақда «Аравакашга рўнара қилмасин, ишқилиб. Урадиям, тепадиям, каллаям қўяди», дейишарди. Биз, болаларнинг назарида семиз, қориндор одамлар кучли туюлгани учун Маҳкам аравакашдан катталарнинг қўрқишига унчалик ишонмай, ундан ҳеч ҳайиқмасдан гувиллаб, чувиллаб аравасига осилаверардик. Қўпинча у бизларга аҳамият ҳам бермасди. Бир қараб қўярди-да, яна олдинга ўгирилиб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикканча кетаверади. Нотекис дала йўлларида тортишга оти қийналадиган даражада кўпайнишиб кетсақкина бир «ҳайт» дер ёки бир сўкарди. Шундагина тирақайлаб қочардик.

Ҳозир марказга айланиб кетган Ишчилар шаҳарчаси, Ғалаба боғининг атрофлари у пайтлари Тошкентнинг энг чеккалари ҳисобланар, ажойиб боғ-роғлардан иборат эди. Аниқроқ қилиб гапирса, бу ерлар шаҳарга айланаётган қишлоқлар эди. Шунинг учун бир одам завод ёки идорада ишлаб ўйинда ҳатто товуқ ҳам боқмаса, унинг қўшиниси молга кўмилиб ётар, деҳқончилик қиларди. Хуллас, шаҳар ва қишлоқ аралашиб кетган эди.

Ҳозир ўша пайтларни эсласам, негадир кўз олдимга биринчи навбатда гўзал бир яшиллик келади. Дўнгликларнинг сўқмоқлари, нураган пахса деворлару четанлар—ҳаммаси яшил боғ, тиззага урувчи ўт, яшил адир-

лар ичидан чиқиб келади. Кўрган-кечирган воқеаларимнинг ҳаммаси яхшилик ичида пайдо бўлиб ўтгандек туюлади. Эсимда, машина ва араваларининг юришидан пайдо бўлган йўлларнинг икки изи орасида ҳам мол бемалол ўтлаб юарди.

Уша даврдан яна бир ярқ этиб чиқиб келадиган кимса Махамат қассоб деган киши. Қассоб билан аравакаш орасидаги бир тўқнашувга ёлғиз мен гувоҳ бўлганлигим учун ҳам бу икки кимса хаёлимга муҳрланиб қолган. Махамат қассоб ҳам аравакашга ўхшаган қотма, лекин унга нисбатан ҳам, умуман ҳам дароз одам эди. Агар Маҳкам аравакаш кейинчалик ҳовлисини сотиб бошқа ёққа кўчиб кетган бўлса, Махамат қассоб яқин-яқинларгача ҳам ўша ерларда юарди. Саксонларга яқинлашиб қолганига қарамай қоматини тик тутар, кўзлари ҳамон чақнар, ёш кўрингани учун троллейбусларда унга жой беришмас, шипдай бўлиб, одамлар устидан атрофга назар ташлаб кетаверар эди. Шу кунларда ҳам белбоғида бир парча қазн, бир халтачада мағиз аралаштирилган майиз доим боғлоғлиқ бўлар ва бу унинг энг чакана, йўл-йўлакай чойхоналарга киргандаги овқати эди. Айтишларича, у бола-чақаларидан тинган, етмишларга чиққанда эса ёш бир татар хотинга уйланган эмиш. Айтишларича дейишимнинг боиси шуки, илгари бизнинг жойларда ҳув наридаги қирда яшовчи одам ҳам сенинг маҳаллангга қарар, сен уни танирднинг, яхши билардинг. Энди эса, ўша наридаги қир троллейбусда икки бекатли жой бўлиб қолган ва илгари битта маҳаллалик маконга ҳозир саккизта-тўққизта маҳалла жойлашган. Уша танишининг эса энди етти маҳалла наридаги одамга айланиб қолган.

Бу гапларнинг гапирилишига, манзараларнинг ёдда қолишига сабабчи воқеа юз берганда Махамат қассоб ҳам, Маҳкам аравакаш ҳам тахминан қирқ ёшлардаги одамлар эди. Уша пайтда бу иккала одамнинг яна бир машҳур белгилари бор эди. Маҳкам аравакаш буқа ва

айғир боқар, одамлар ундан сигир ва бияларини қочириб кетардилар. Махамат қассоб эса, қўли пичоққа югуриклиги билан таниқли эди. Бир вақтлари ўз қайни-сига пичоқ уриб қамалиб чиққанлиги ҳақида гаплар юрарди. Хуллас, иккови ҳам маҳалланинг зўри, «адибади айтишиб обрў топмайсан», деган овозага эга одамлар эди.

Лекин, биз болаларга, мабодо салом эсимздан чиқадиган бўлса, икковининг ҳам бошқаларга ўхшаб, «ҳой бола, саломинг қани? Ҳайт, сани қара!» деб тергамаслиги ёқарди. Бормизми, йўқмизми бир чақалик ишлари бўлмасди. Маҳкам аравакаш-ку, салом берадиган бўлсанг афтингга қарамай ҳам, «ваалайкум» деб ерга қараганча ўтиб кетаверарди. Қассоб эса, ҳар ҳолда жиндак севинарди. Лекин бир неча марта ўзим синаганман, «салом берармикан, йўқми», деб узоқдан башарангга тикилиб келишмас, мисоли йўл четида ўсадиган отқулоқдек эдик биз уларга. Энди-энди тушунаманки, ёшларнинг тарбияси-ю, келажакда қандай одам бўлиши у ёқда турсин, бутун дунёнинг билан сариқ чақалик иши йўқ одамлар экан улар.

* * *

Бир кун, ҳозир қайси фасллиги ҳам эсимда йўқ, мен Бахтиёрларнингга бораётган эдим. Ҳар ҳолда ё кеч баҳор, ё эрта куз бўлиши керак, чунки ҳаммаёқ кўм-кўк эди. Саратон нафаси Бўзсув бўйларидаги ўтларни қовжирата олмаганди. Кечга бориб эса этни жунжиктирадиган салқин тушиши ҳам эсимда. Бахтиёр иккимизни чўмилишга бориш ҳақидаги келишувимиз ҳам бир оз сирлироқ ва қаҳрамонликка йўғрилган руҳда бўлгани ҳам ёз эмаслигидан далолат беради. Бахтиёр бизлардан сал узоқроқ, Ғалаба боғи билан Минор қабристонини ўртасида яшарди. Уларникига бориш учун доим яшил чангалзор бўлиб ётадиган кичкинагина жар

ёқалаб ўтиш керак эди. Маҳкам аравакашнинг уйи эса ана шу жар бўйида, четан билан ўралган каттагина ҳовли эди. Бахтиёрларникига кета туриб, ана шу ҳовли ёнидан ўтарканман, Маҳкам аравакаш билан Махамат қассобнинг меъёридан жилла ортиқроқ ва асабийроқ овозда гаплашаётганларини эшитиб қолдим:

— Пулини бер, Махамат, бермайдиган бўлсанг бекорга бошимни қотирма! Бормийди сигиринга, — деди Маҳкам аравакаш.

— Ўтган сафарги юз сўм куйиб кетаверадими? А? Куйиб кетаверадими?— жавоб берди Махамат қассоб.

— Юз сўмнинг учун бу ишни бажариб бўлган! Ўзинг ушлаб тургансан.

Мен тўхтаб, четан оралаб ҳовлига боқдим. Ундан менга қассобнинг қораси, ёнидаги сигири чала-чулпа кўринди. Гап нимадалигини дарров тушундим. Қассоб ўтган сафар сигирини қочириб кетган экану сигири бўғоз бўлмагани учун яна қайтариб олиб келган экан. Бирдан қаңдайдир ҳаяжонга тушдим. Одатда сигир ё бияларни қочиринганда катталар бизларни ҳайдаб юборишарди. Энди ўн бир-ўн икки ёшларга қадам қўйган ўртоқларим орасида эса қизлар — болалар деган бегонасираш бошланганди. Дуркунроқ ўсган ёки синфда қолган болалар бу масалалар хусусида жиддийроқ гаплаша бошлашган ҳам эдилар. Шунинг учун мен беҳад қизиқиш билан тик этган товуш чиқаришдан қўриқиб, четанга яқинлашдим. Четан орасида ўсган бир каттароқ бута яширинишга қўл келди.

Махамат қассоб менинг рўпарамда, ҳовлидаги кичкина сайхопликнинг ўнг тарафида, Маҳкам аравакаш эса унинг чап тарафида эдилар. Қассобнинг сигири эгасининг орқасида худди уялгандек калласини қуйи солиб, четга бурилиб турар, гўёки бу ҳаракатини оқлаш учун баъзан ўт чимдиб қўярди. Аравакашнинг буқаси эса, қон тўлган кўзларини сигирдан узмас экан, тепинар, бурундуқда бўлишига қарамай бошини сил-

киб-силкиб, ҳаммаёқни ағдар-тўнгар қилмоқчидек бўларди. Мен қўрқиб қочмоқчи ҳам бўлдим. Лекин худди ана шу қўрқувнинг ўзи ва яна қандайдир туйғу жойимга михлаб қўйгандек, жонимни қулоққа айлантиргандек эди.

— Ҳой, инсофинг борми ўзи,— деди қассоб қўлини пахса қилиб.— Юз сўм сенга бунни қорнида бир нарса пайдо қилиш учун берилганди. Мана бир ой ўтди. Ҳа, бу яна маъраяпти-ку. Бажар-де шартни, пулини олганингдан кейин.

— У пулинг учун иш бўп бўган,— жавоб берди аравакаш.

— Ҳа, хўп, бўган. Лекин яхши бўлмаган-да. Шарт бўйича бўғоз бўлиши керакмиди?

— Юз сўм бер.

— У юз сўм-чи?

— У юз сўмми сигирингни ўзи ютиб кетган!

Махамат қассоб жаҳли чиққанидан нима дейишини билмай қолди. Яниб, еб қўйгудек бўлиб бир оз турди. Оғзидан болохонадор сўкишлар чиқиб кетай деди-ю, яна ўзини босди.

— Ҳой, Маҳкам, қонунни биласанми ўзи?! Юр ҳозир чойхонага, бир-иккита одамни ҳакам қилайлик, ажрим қилиб берсин! Мени гапимга ишонмасанг бошқаларнинг гапига ишонарсан?!

Аравакаш қўлини бир силкиб, беписанд жавоб берди:

— Чойхона-пойхонангга чиқмайман, одам-подамингни ҳам эшитмайман. Мингта одам аралаштирсанг ҳам сани этганингга юрмайман!

Бу гапни эшитиб Махамат қассоб сигирини қўйиб, буқасининг олдида турган тоғорадаги ерни қориштираётган аравакашнинг устига бостириб келди:

— Нега юрмасакансан? Нега одам аралаштирма-саканман? Ҳо! Сиз қуртдай қилиб еб кетаверасиз, биз индамай тураверамизми?

Аравакаш унга қарамади ҳам, ишини давом эттираверди. Қассоб унинг тепасида тураркан жиндак дўққа ўтди:

— Мен унақаларданамасман, а?! Биласанми?

Аравакаш яна пинагини бузмади. Қассоб туриб-туриб, яна сигирининг олдига қайтди. Уни арқонидан ушлаб аравакашга ўқрайганча қараб тураверди.

Атроф жимжит эди. Ҳовлини париги чеккасидаги уйлардан ҳам садо чиқмасди. Афтидан ё аравакашнинг оила аъзолари бирон ёққа кетишган, ё ичкарида иш билан қаттиқ банд эдилар, ё бунақа пайтларда қораларини кўрсатмасликни афзал билардилар.

— Одамларни ўртага солганингни фойдаси йўқ,— деди ниҳоят аравакаш жимликдан сўнг тоғорага қараб мисоли ўзига ўзи гапиргандек.

— Нега?— бақирди қассоб.

— Бақирма менга!— аравакаш ўтирган жойида қассобга тик қаради, кейин оёғи увишганидан секин турди.— Ўтган ҳафта,— деди у қўли билан ён томонини кўрсатаркан, гўё ўтган ҳафта ўша ерда тургандек,— қизимни гўштга чиқарсам ярмидан кўпини суяк қилиб берибсан! Одамларни ўртага солганим йўқ-ку! Сўкиб-сўкиб, эртасига шаҳар бозоридан бошқа гўшт олиб келдим.

— Қачо-он? Қачо-он? Уйлаб гапирвоссанми?!— Махамат қассоб сигирни қўйиб аравакашга яқинлашди.— Санга шунақа қиламанми?! Қачониди ўзи?

— Мана шу ўтган пайшанбада,— Маҳкам аравакаш яна худди пайшанба ўша ерда тургандек қўли билан ён томонни кўрсатди.

— Э-э, у пайшанбада дўконда ўғлим ўтирганди.

— Ҳа, ўғлингга ким ўргатибди? Мен ўргатибманми, алдаб гўшт ўрнига суяк бергин деб?!— Маҳкам аравакаш шундай дегач яна қассобга орқа қилиб тоғорага ўгирилди.

Қассобнинг рostaкам жаҳли чиқди. Гезариб кетиб,

кўлидаги бўйинбоғни шарт улоқтирворди. Сигири қўрқиб кетиб, калласини орқага ташлаб бир сапчиб тушди.

— Ҳў-ўв! Ҳў-ўв, Маҳкам! Ҳаддингдан ошма! Ман санга яхшиликча гапирвомман! Мани биласан-а, ман ану ёғниям кўриб келганман. Яна боравураман, боришдан қўрқмайман! Ҳа-а!

Маҳкам аравакаш секин ўрнидан турди. Иккала кафтини устма-уст қилиб чап биқинига тираганча, бошини ҳам ўша ёққа қийшайтириб олди.

— Сан кимга дўқ қивоссан? Кимни қўрқитмоқчисан?— деди у шу турганча, гўё беписанд аҳволда.— Манга деса-чи... осмонни дастрўмол қилиб, чўнтагинга солвомайсанми! Агар шунақа зўр бўлганинда ҳам сандан қўрқмайман! Бор, ишингни қил. Йўл-пўлда аҳлат босиб келганмисан дейман, ҳаммаёқни саситвординг, а?

Бу муомаласи билан аравакаш Махамат қассобнинг устига бир челак сув қуйиб юборгандек бўлди. Упкасини босди. Чунки аравакашнинг бу туриши унинг ўқдай отилиб, машҳур «тарранча»сини ишга солиш арафаси эканлигини сездди.

— Санга дўқ қилаётганим йўқ. Қўрқитмоқчияммасман. Узимми ҳақимми сўравомман. Кела қол, нима кетди сендан? Ана, буқангни ўзи ҳам тумшугини юлгудек бўлиб турипти...

— Э, қўй, сан бунақа эзмаямасдинг-ку! Бўлмайди дедимми, бўлмайди. Бу,— аравакаш буқасига қўлини ниқтади,—тумшугини узворамаи деганиминан, ҳар битта сигирни қочирганда беш кило этни йўқотади, блдингми? Уни жойига қўйиш учун ман уни бир ой боқишим керак. Сен ҳар ойда қисир сигирларингни олиб келаверсанг, келаверсанг, нима, бошқа тирнқчилигим йўқми, сани сигирингдан бошқа?— Маҳкам аравакаш ўша бир қийшайиб олганча ҳар битта гапига бошини сарак-сарак қилганча гапирарди.

— Вей, нега қисир бўлади?— қассоб сигирининг олдига югуриб бориб, уни кўрсатиб гапирга бошлади.—

Нега қисир бўлади? Икки йил олдинги, Тезаквой қозоқни бозорга олиб тушган буқасидан қочган бузоғи ҳозир сани буқангчалик бўлиб қолди-ку!

— Ҳа, яхши, бор яна ўшанга қочириб кел.— Маҳкам аравакаш қўлини белидан туширди.

— Пулинн санга тўлаб қўйганман-ку.

— У пулинг ўтган.—Маҳкам аравакаш яна бориб тогоранинг ёнига чўкди...

Хуллас, уларнинг гапа яна башқатдан бошланди. Аравакашнинг ўтирганини, писанд қилмаётганини кўриб, қассоб баттар ловиллади.

Худди шу пайт Бахтиёрнинг ҳуштаги эшитилди. Бу ҳуштакка аравакаш билан қассоб ҳам бир қараб олишди. Бахтиёр ҳув наридан туриб мени имлаб чақирарди. Қўлим билан «тўхтаб тур» ишорасини қилдим. У бир зум қараб турди-да, лўкиллаб чопиб кела бошлади. Қарасам иш чатоқ. Шатира-шутур қилиб қочиб қолдим. Орқамдан аравакашнинг «Ҳой, ким?» деган бақиринги эшитилди. Мен баттар шамол бўлдим.

Бахтиёрнинг ёнига борганда тухтамадим. «Қоч бу ёққа», деганча ўтиб кетдим. У бир дақиқа ҳеч нарса тушунмай ағрайди-да, кейин худди менинг суръатимда югуриб қолди.

— Э, бирпас жим турмадинг-да,— дедим ўзимча хавфсиз жойга етиб тўхтаганимда.

— Ҳа, нима бўлятувди?— сўради у ҳам нафаси оғзига тикилиб.

Мен унга айтиб бера бошладим. Гапирган сарим у кўзларидан ёш чиқиб, икки букчайганча шундай кулдики, оқибатда мен ҳам унга қўшилдим. Жанжал пайтидаги важоҳатларни кўриб турганимда менда бошқа туйғулар кучлилик қилган бўлса ҳам ҳозир Бахтиёрнинг башарасига қараб икки букилиб кулардим.

Шу куни мени уч масала қийнаб юрди. Аравакаш ён бердим, йўқми? Агар ён бермаган бўлса, жанжал нима билан тугади-ю, ким кимни урди? Ундан кейин

асосий учинчи савол: умуман бу масалада ким ҳақу ким ноҳақ? Кечқурун шуларни ўйлаб ётарканман, бирдан қўрқиб кетдим. Улар уришиб, биттаси биттасини ўлдириб қўйса-чи?! Жасадни олиб чиқиб жарга кўмади, бўлди! Ҳеч ким билмай қолади. Ахир мендан бўлак гувоҳ йўқ-ку! Нима қилишимни билмай анча вақтгача ухлолмай ётдим. Охири эртагаёқ бу масалани ҳеч кимга билдирмай текширишга қарор қилдим. Тушимда қассоб билан аравакашнинг ўртасидаги қонли уришлар, биттасини биттаси олиб чиқиб кўмаётганларини кўриб чиқдим. Кўмаётган киши гоҳ униси, гоҳ буниси бўлиб қоларди. Жасад ҳам худди шундай алмашиб кўринарди.

Эртасига изқуварликка киришганимда «жасад»нинг Маҳкам аравакаш эмаслигини аниқладим. Унинг уйи олдидаги жарликни кечгача айланиб, янги қазилган жой бормикин деб синчиклаб қараб юрдим. Аравакашнинг уйидан ҳам кўз узмадим. Йўқ, кечқурун қош қорая бошлаганда аравакаш ҳеч гап бўлмагандек, аравакашнинг ҳайдаб келиб уйига кириб кетди.

Демак, дедим ўзимга ўзим уйга келарканман, жасад аравакашники эмас. Иккинчи куни қассобнинг уйи олдида пойлоқчилик қилдим. Қассоб кўринмади. Унинг мендан каттароқ ўғил-қизлари ҳеч нарса бўлмагандек кириб чиқиб юришарди. Уларга раҳмиларим келиб кетди. Чунки оталари арзон мол олгани кўпинча айтмай ҳам Қозоғистон томонларга кетиб қоларди. Оталари жар-парнинг қайсидир бурчагида кўмилиб ётибди-ю, бу бечоралар уни Қозоғистонга кетган деб юрибди, деб ўйладим.

Эртасига азонлаб чиқиб қилган пойлоқчилигим ҳам натижа бермади. Қассоб йўқ эди. Мактабга бориб келиб яна бир-икки соат қоровуллик қилдим. Натижа ўша-ўша эди. Энди отамга айтаман деб, оқшом пайти уйга кириб келдим. Отамга айтганимда ҳам фақат уларнинг жанжаллашиб турганини кўрганман, деб айтмоқчи эдим,

Уйда онам айвонда ўтириб бир тоғора гўштни тузлаб қоқлаётган экан. Менинг орқамдан кетма-кетига отам ҳам кириб келди:

— Ҳа, шунча гўштни нима қиласан?— сўради отам шунчаки, уйга ўта туриб.

— Э, ану Маҳамат қассоб нимадандир жаҳли чиқиб келиб, яхшигина сигирини сўйворибди. Хотини йиғлаб-сиқтаб, ялиниб ҳаммага беш килодан тарқатиб чиқди. Арзонгина берган эди, об қўя қолдим.

— Ҳа, тузук,— деди отам ва уйга кириб кетди.

Мен бақрайганча, ўз-ўзимдан изза бўлиб туриб қолдим. Яхшиям изқуварликка Бахтиёрни тортмаганим, бўлмаса роса калака қиларди.

— Ҳа, нимага турибсан? Бор, ювиниб ўтир, ҳозир овқатингни сузиб келаман,— деди онам. Мен ювингани кетдим. Онам орқамдан вайсаб қолди:

— Уқишларинг ҳам қуриб кетсин, рангингда ранг қолмабди!

Ювиниб бўлиб овқатга ўтирганимда руҳим бирдан енгиллашиб кетганди. Афтидан, бу юзимда ҳам акс этган бўлса керак, онам менга қараб суюниб қўярди.

— Эрталабдан кечгача кўчада сакиллаб юргандан кўра, келиб ҳеч бўлмаса бир бурда нон еб кетсанг бўлмайдим,— деб койиб қўйди у.

Иккита масала ҳал бўлганди. Қотиллик ҳам юз бермаганди. Шундан кайфим чоғ эди. Фақат учинчи масала қолганди. Қассоб ҳақми ё аравакаш? Мен буни отамдан сўрамоқчи ва бу билан сигир сўйилганининг сабабидан хабардорлигимни кўрсатиб мақтанмоқчи ҳам бўлдим уялдим. Кейинги кунларда ҳам сўролмадим.

Тўғриси, буни ҳалигача ҳал қилмаганман...

Бу воқеа БАМга борганимда бўлиб ўтганди. У ерда кўп нарсаларни кўрган бўлсам-да, кишиларнинг шодлик, завқ, эҳтирос ва ғазаб каби ҳиссиётлари ярқ этиб намоён бўлгани учун ҳам хотирамда чуқур из қолдирган экан.

Уша кун ё темирйўлчилар, ё қурувчилар байрами бўлиб, ҳаммага маълумки, улар августнинг биринчи ярмига тўғри келарди.

У пайтларда магистраль энди бошланган, ҳали темир йўлнинг бир километри ҳам ётқизилмаган, кейинчалик машҳур бўлиб кетган БАМнинг маркази Тинда шаҳарлари, Беркакит деган бекатларнинг номи ҳам чиқмаганди. Дунёда магистралнинг тўнғич станцияси Звёздний номи жаранглар ва унга фақат вертолётда бориш мумкин эди. Машина йўл ўша кунлари чалакамчатти очилгандек бўлиб, асфальт у ёқда турсин, оддий текислаш ҳам охирига етказилмаганди. Усть-Кутдан Звёзднийга бориладиган олтмиш километрлик масофани машиналар уч соатда босишарди. Бир ўтган одамнинг ичак-чавоғи айқаш-уйқаш бўлиб кетгандек туюларди.

Хуллас, Звёздний, унинг атрофлари ҳали обод бўлмаган, одам сийрак жойлар эди. Ҳайвонот дунёси ўзининг қадимий сўқмоқларини унутмаган ва ўрмонга суқулиб кириб ўзига янги йўл очаётган одамзод билан ўқтин-ўқтин тўқнашиб турарди.

Мен бир ҳафтадан бери магистралнинг гоҳ у, гоҳ бу қисмида юриб, ўзбекистонлик қурувчи комсомоллар билан иноқ бўлиб қолгандим. «Ишларни кўрдингиз, энди бир дам олишимизни ҳам кўрасиз», дейишди шанба куни йигитлар. Мен, вақтим тигиз бўлса ҳам, уларнинг таклифига кўндим. Якшанба куни соат ўнларда гўшт консерва, помидор, олма ва озарбайжон коньягидан беш-олти шиша олиб ўрмон оралаб ўтган «зимник»дан йўлга тушдим. «Зимник»— қишда машина, от-улов юрадиган йўл дегани. Қишда дарё ва ботқоқликлар музлагани учун у энг қулай йўл, ёзда эса мутлақо йўллик хусусиятини йўқотади. Унинг қуруқ қисмидан юрган одам эса ям-яшил гиламнинг устида юргандек бўлади. Фақат атрофдаги қуюқ ўрмоннинг икки девор ўртасидан кетаётгандек тасаввур туғдириши бир оз ёқимсиз бўлади. Ана шундай аҳволда тахминан беш юз метрлар ўтгандан кейин йўл бизни аввал хийлагина дўнгликка кўтарди-да, сўнг Таюранинг қирғоғига олиб чиқди. Ҳаммаёқ ёришиб кетгандай бўлди. Қия қирғоқ бир-иккита пастак бутани ҳисобга олмаганда дарахтдан холи эди. Соҳилдаги бу очиқ майдоннинг чап тарафи, юқорилаб, дарахтлари қуюқлашиб, ўрмон ичига кириб кетарди. Биз шу ерга қўндик. Таюра шарқ тарафдан тўғри оқиб келарди-да, шундай оёқларимиз остида ўннга бурилиб кетарди. Дарёнинг икки чеккаси ҳам беш-ўн қадамлик оч яшил сайхонликдан иборат бўлиб, ўрмон ана шу сайхонликда тўхтарди. Манзара эртақларга чизиладиган суратлардагидек гўзал эди: осойишта дарё, икки соҳили ям-яшил сайхонлик, кейин эса қуюқ, қоронғи ўрмон ва жимжитлик.

Биз етти киши эдик. Звёзднийнинг энг чеккасидаги баракнинг ёнма-ён икки хонасида яшайдиган олти БАМчию мен.

Тошкентлик Турғун Дадабоев, Николай Бахирев, Владимир Корбочкин, чинпозлик Аҳмаджон Алиев, андижонлик Зокир Жалилов ва фарғоналик Фарид

Гимроновлар доим бирга юришарди. Бугун ҳам Таюра бўйида улар бирга эдилар. Дарров бир харсангни хонтахта қилиб, атрофига чўкдик. Юзта-юзта отдик-да, Николай ачиқ-чучук тайёрлашга қолиб, бошқа ҳаммамиз чўмилишга тушдик. Таюра кенглиги ўттиз-қирқ қадамлик, пастак, бир-иккита камарчалардаги одам кўмадиган жойларини айтмаса, ўртаси ҳам одамнинг кўкрагича келар-келмас даражада эди.

Ичилган коњьяк, Ўзбекистондаги жазирамадан бутунлай бошқа — ям-яшил табиатга тушиб қолганим, энг асосийси эса зўр йигитлар билан дўстлашганимдан ҳавода учиб юргандай эдим. Худди бир романтикага тўла кинога тушиб қолганману, икки соатдан кейин сеанс тугайди ва мен яна мсъдамга уриб қолган таниш кўчага чиқадигандек эдим. Кинонинг тугамаслигини истардим. Боз устига кинода ўзим ҳам иштирок этардим.

БАМга бораётганимни эшитиб, мингта насиҳатгўй чиққанди. Эҳтиёт бўл, у ёқлар ёмон, одамлари ҳаммаси дордан қочганлар, пулнинг бўлса эҳтиётроқ бўлиб юргин мазмунидаги гаплардан анча-мунчаси қулоғимга қуйилганди. Бу ерга келиб эса, тўғриси, ўша гаплардан хижолат бўлдим.

Мен улфатчилик қилаётган шу олти кишининг ейиш-ичишга ажратган пули бир жойда — Николайнинг каравоти остидаги чамадонда турарди ва чамадон ҳеч қачон қулфланмасди. Куни кеча Зокир ундан кинога бориш учун пул оларкан Коляга шундай деди:

— Коля, бу чамадонга гишт солиб қўйганмисан, нима бало, оғирлашиб кетибди?!

Ҳаммамиз кулдик. Кейин чамадонни ҳазил-ҳузул билан тортиб чиқардик, қарадик. Қоғоз пул уюмларининг ости тангага тўлиб кетган эди. Йигитлар магазинга бориб харид қилиб қайтганда қарамасдан ташлаб қўйилаверган тангалар эди бу. Билмадим қанча вақтда

йигилгану, лекин ҳазил-ҳузул билан ҳисоблаб чиқишса, эллик сўмдан ошиб кетибди. Бугунги бизнинг байраминиз ана шу пул ҳисобига эди.

Биз анча ўтирдик, ҳар хил қадаҳ сўзлар айтилди, чўмилдик. Бошдан ўтган қизиқ воқеалар гапирилди ва ичкилик таъсирида меъёридан ортиқ ичак узилгудек думалаб кулдик.

Бир пайт дарёнинг қуйи томонидан бир йигит секин чиқиб кела бошлади. У дарёга ташланган дафтар варағидек катталикдаги тахтани ипга боғлаб тортиб келарди: худди, ўйинчоқ кемасини судраб юрган болага ўхшарди. Йигит шу даражада секин юрардики, икки юз метрча масофани босиб, қўноғимизга яқинлашгунча биз бир неча марта чўмилиб чиқишга, Николай менга йигитнинг нима иш қилаётганини обдон тушунтиришга улгурди.

Бу балиқ овлашнинг бир йўли экан. Сувдаги тахтачага қармоқ боғланган ва ўзига хос руль ишланган экан.

Йигит бизга яқинлашгач, заррача аҳамият бермай ўтиб кета бошлади. Турғун ҳазил учун сўради:

— Эй, нима қиялсан ўзи?

— Балиқ овляяпман,— йигит шундай деб бир қараб қўйди-да, яна йўлида давом этди.

— Неччи километр юрасан энди шу юришда?— сўради Володя Коробочкин.

Одатда балиқчилар ўзларининг қизиқишлари устидан ҳазил-мазах қилувчи одамларга кечиримли бўладилар: «Сен нимани фаҳмига етардинг?» мазмунида. Бу балиқчи ҳам шундай руҳда бир кулди-да:

— Керагича юраман!— деди. Унинг гап оҳанги жуда салмоқли ва вазмин эди.

— Бизлар билан битта ичмайсанми?— сўради Турғун.

— Йўқ,— деди балиқчи яна мулойим кулиб.

Володя ирғиб ўрнидан турди-да, бориб балиқчини ушлаб олди:

— Ия, нега ичмас экансан? Бизлар ҳаммамиз Ўзбекистонданмиз! Меҳмонимиз бор! Хафа бўлади ичмасанг,— Володя мени кўрсатди.

Балиқчи аввалига Володянинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб, йўқ-йўқ деб турди-да, «меҳмон», «хафа бўлади» деган гапларни эшитиб тўхтаб қолди:

— Майли, ичсам ича қолай,— деди у менга бир қараб. Кейин шошилмай қўлидаги ипни бир тош устига бостирди.

Йигитлар юз граммлик стаканларни тўлдириб қуйишди-да:

— Қани, бир нарса де! Бир нарса де!— дейишди балиқчига қараб.

— Ўзбекистонда бўлмаганман. Хизмат қилган ўртоқларим айтишади: нақ ҳаммомнинг ўзи деб. Одамларини мақташади.— Суяги бузуқ бу сибирлик йигитнинг салмоқли гапириши, мулойим кулиши ўзига ярашиб турарди.— Мана, кўрдим, адашмаган экан. Яшасин Ўзбекистон!

Ичкилик ҳаяжонидан ҳамма «урра» деб ичди.

Балиқчи кетди. Йигитлар яна: «Неччи километр юрасан шу юришда?» «Оёғингга чидам берсин!» деган гаплар билан уни кузатиб қолишди.

Бир оз туриб эса Звёздний тарафдан яна тўрт киши чиқиб келди.

— Ҳорманглар,— дейишди улар анча наридан туриб. Улардан бирини мен танирдим. Бу жамбуллик Абдуваҳоб деган йигит эди, экскаваторчи бўлиб ишларди.

— Бу ёққа, бу ёққа!— деб чақирди Коля уларни.

— Э, нима қиласан,— деди Турғун ҳақиқатан ҳам Абдуваҳобларнинг келишини истамай. Турғун уни ёқтирмаслигини сездим. Абдуваҳоблар тўдаси ҳам буни билгандек, борамизми, бормаимизми дегандек бир-бирларига бир-икки сўз қотишди, тараддудланиб туриб қо-

лишди. Уларнинг ҳам жуда келмиш истагида ёнмаётганликлари кўринарди. Ҳар ҳолда Коля ва Ренат қистайверишгандан кейин секин биз томон эна бошлашди. Улар келар эканлар, мен Турғуннинг нима сабабдан Абдуваҳобни ёқтирмаслигини сўрадим.

— Улар ҳаммаси жамбуллик,— тушунтирди менга Ренат.— Аввал улар уч киши эдилар. Мана бу Зокир билан тўрт киши бирга бўлиб битта экскаваторни бошқаришарди. Кейин хат билан яна битта шерикларини Жамбулдан чақиришди-да, Зокирни сиқиб чиқариб, бошқа машинага ўтказиб юборишди. Турғуннинг ёмон кўриши ана шундан.

— Нима ана шундан? Нима ана шундан?— сўради Турғун Ренатнинг бу сабабни арзимайдиган қилиб кўрсатаётганига қизишиб,— мана кўрарсизлар! Шу Абдуваҳоб бўладиган бўлса, бир тийин ўзининг фойдаси чиқадиган жой чиқса, ҳаммани сотиб юборади.

— Э, қўйсанг-чи, жа кўпиртирасан-да!— деди Ренат ва менга қараб изоҳ берди.— Зокирдан ҳам кўпроқ Турғун куюнади бу иш учун.

— Ҳа, майли, омон бўлсак кўрармиз!— деди Турғун, бас қил дегандек қўл силтаб.

Жамбулликлар ҳам бир сетка нарса олиб келгандилар. Абдуваҳобнинг қўлидаги ов милтиғи беш-ўн дақиқага диққатимизни тортди. Ҳамма бир-бир милтиқни ушлаб чиқди.

— Нима қиласан буни?— сўради Николай.

— Ия, эшитмадингми? Ана у кунни бу ердан бир километрча юқорига маймунжон тергани чиқишганда айниқни учратибдилар,— жавоб берди Абдуваҳоб.

— Э, тегмасанг ҳеч қачон айниқ сенга тегмайди,— деди Коля.

Шу билан милтиқ ҳамманинг эсидан чиқди. Меҳмонларга «жарима» қўйиб беришди. Турғун, Зокирларнинг Абдуваҳоб билан қўл олишишлари сал совуқроқ бўлганини ҳисобламаса, етти кишилик даврамиз ўн бир киши-

га кенгайиб, улфатчилигимиз ўша хурсандчилик руҳида давом этди.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, лекин бир пайт, дарёнинг нариги тарафидан нимадир қасирлаб кетди. Ҳаммамиз беихтиёр ўша ёққа қарадик. Қарадигу, қандай ҳолатда турган бўлсак, шундай қотиб қолдик. У ерда каттакон оқ қўнғир буғу алп қоматини кериб ҳеч нарсадан беҳавотир, бошимиз узра олисларга қараб турарди. Афтидан, нарирогимиздаги гўж ўсган уч-тўрт бута ва бўйи бир метрга борар-бормас қарағай ниҳоли бизларни тўсиб турарди. Буғу балад кўтарилган калласини оҳисталик ва виқор билан у ёқ-бу ёққа бурдида, улуғворлик билан энгашиб сув ича бошлади.

Кутилмаган бу ҳодисадан биз ўша қотиб қолганимизча турардик. Кейин секин-аста бизларга жон кирди. Кимдир хавотирланди, кимдир яна яқинроқ бориб томоша қилмоқчи бўлди. Турғун эса ҳеч нарса бўлмагандек, қўлидаги қадаҳни ичди-да, аччиқ-чучукка қўл узатди. Буғу узоқ сув ичди. Сўнг ниманидир сизди шекилли, бошини кўтариб, биз турган қирғоққа қаради. Ниманидир илғади-да, аста бурила бошлади. У кетмоқчи эди. Ҳа, у энди бурила бошлаганди... Бирдан ўқ овози янгради. Ҳаммамиз сапчиб тушдик. Бугунинг боши ҳам бир кўтарилиб, ўзи гандираклаб қолди. Кўпчилик ҳали бу ўқни Абдуваҳоб отганини ҳам фаҳхламаганди. Абдуваҳоб эса пинагини бузмай яна милтигини тўғрилаб турарди. Турғун унга қўлини кўтариб, нимадир демоқчи бўларди-ю, худди туш кўраётган одамдек, оғзидан кучсиз инграш, ихраш овози чиқарди. Шу дақиқада яна бир ўқ янгради. Буғу яна бир силкинди-да, энди талвасага тушди. У осмонга сапчиб ўзини орқага ташлади. Қирғоққа чиқиб, ўрмонга чопди. Лекин ўрмоннинг бошидаги дарахтга урилди-да, яна сапчиб орқага ташланди ва дарёга тушди. Унинг кўр бўлиб қолгани аён эди. Чуқурлиги қорнигача келадиган дарёда буғу гоҳ оқим томон юрди, гоҳ оқимга қарши. Кейин жонҳолатда сакраб-сакраб биз

турган қирғоққа томон кела бошлади. Йўл-йўлакай у бир-икки мункиб сувга ботиб ҳам кетди. Бугунинг яқинлашаётганини кўриб, йигитларнинг бир-иккитаси қочиб нарироқ бориб туришди. Қўноқда фақат Турғун, Абдуваҳоб, Николай ва мен қолдик. Николай пуқул: «Эҳтиёт, болалар, эҳтиёт», деб такрорларди. Турғун эса гоҳ буғуга, гоҳ милтиғини ўқлаётган Абдуваҳобга қараб талмовсирар, бўғзида тиқилиб қолган ҳайқирикни чиқаролмасди.

Ниҳоят буғу қирғоққа чиқди-да, бошини у ёқ-бу ёққа саланглатиб, гандираклаб, оғриқдан ва нажотсизликдан бир-икки наъра тортди. Сўнг гўё оғирлик қилгандай бошини ерга қўйди, тиз чўкди ва худди одамга ўхшаб, «Ўҳ-ҳ», деди-да, гавдасини ерга ташлади. Унинг бир кўзи ўйилган, иккинчиси очиқ бўлса-да, узоқ осмондаги бир нуқтага қадалганча қотиб қолганди. Бу кўз нима бўлганлиги ҳақида осмонга савол бераётгандек эди.

Абдуваҳоб ва Николай билан бугунинг олдига югуриб борганимизда мен шу саволни кўрдим. Бу савол бутун вужудимга ўтди. Йиғлагим келди. Шу сонияда қайта ўқлаб улгурган Абдуваҳоб, милтиқни бугунинг қулоғига тўғрилаб отди. Ўзимга келдим. Жонивор бир силкинди-ю, тинди. Мен умримда жонзотнинг ўлимини кўрмагандим. Аммо шу пайт Абдуваҳобни ўлдириб ташлашга тайёр эдим. Шу пайт инсонга хос бўлмаган бақирик эшитиб, орқамга ўгирилдим. Бу Турғун эди. У ана шундай бақиринишда давом этиб, ўқдек учиб келди-да, Абдуваҳобга ташланди. Абдуваҳоб буғу жасадига қоқилиб йиқилди. Турғун яна унга ташланиб ура бошлади. Абдуваҳоб чап бераркан: «Олларинг буни, ушласаларинг-чи!» деб бақирарди.

Йигитлар югуриб келиб Турғунни ушлаб олишди. Лекин у Зокир, Ренат ва Николайнинг қўлидан чиқишга ҳаракат қиларкан:

— Қўйвор! Қўйворларинг! У одаммас, у одам боласимас!— деб ўкириб яна урмоқчи бўларди.

— Э, бу жиннини ўзи,— деди Абдуваҳоб у ёққа, бу ёққа юриб ва Турғуннинг уч киши орасидан ҳам гоҳ оёғи, гоҳ қўли билан қилаётган ҳамлаларидан чекинаркан.

— Одаммассан сен! Билдингми, одаммассан сен! Шунда Абдуваҳоб бирдан онадан сўкиниб юборди. Турғунни таниб бўлмай қолди. У босиб турган уч кишини ҳам итқитиб юбориб, негадир дастурхон тарафга югурди. Биз ҳайрон бўлиб, аввал тушунмадик. Лекин Абдуваҳоб тушунган экан: «Ушланглар у жиннини», деганча бақириб тепаликка қоча бошлади. Биз яна нима бўлганини фаҳмлагунимизча Турғун пичоғини олиб уни қувиб кетди ва иккови эллик қадамларча узоқлашиб қолди.

Биз қувиб кетдик.

— Мен сенга ҳозир онамни қаердалигини кўрсатаман!— дерди Турғун,— ҳозир кўрсатаман!

Абдуваҳоб қочиб бораркан, йўл-йўлакай ҳимояланиш учун тош излаб ерга қарар ва таёқ қилиш учун бир-икки буталарни суғурмоқчи бўларди. Шунинг учун бўлса керак Турғун унга тез етиб олди, чалиб йиқитдида, эмаклаётган Абдуваҳобни ҳам уриб, ҳам тепа бошлади. Абдуваҳоб бақираркан, мен «тамом бўлди» деб ўйладим.

— Тўхталаринг. Яқинлашмаларинг! Бўлмаса сўйиб ташлайман буни!— бақирди Турғун биз етиб келганда. Ҳансираганча беш қадам нарида тўхтадик. Доира шаклида ўраб олдик.

— Яқинлашмаларинг. Яна бир қадам қўйсанг, сўйиб ташлайман!

Турғун тиз чўкиб турган Абдуваҳобнинг орқасида, пичоқли қўли билан бўйнидан қучоқлаб турарди. Абдуваҳоб тирик эди, соппа-соғ эди. Юрагим бир кўтарилиб, енгил тепа бошлади. Лекин Турғуннинг пичоғи шундай Абдуваҳобнинг чап қўлоғи остида санчилгудек бўлиб турарди.

— Жинни бўлма,— бақирди Қоля.

— Учир овозингни,— жавоб берди унга Турғун.— Агар яна бир нарса десанг ёки бир қадам юрсанг сўйиб ташлайман буни.

Орага жимлик чўкди. Фақат ўн бир кишининг ҳансирагани эшитиларди.

— Сен... сенлар мени кайфи ошди деб ўйлади-ринг-а! Йўқ!— Кейин у Абдуваҳобнинг қулоғига бақира бошлади.— Сен-чи, аблаҳ, биллиб ол! Агар шу пичоқни ўша сен сўккан она совға қилмаганда эди, ҳозир кекирдагинг узилиб ётган бўларди! Билдингми-и?!

Абдуваҳоб қўрққанидан индамади.

— Билдингми, деяпман?!

Абдуваҳоб зўрға бош чайқади. Турғун бир силтаб уни ерга ташлади-да, ҳеч кимга қарамай қўноққа юра бошлади.

— Сен аблаҳни қаматвораман шу ишинг учун! Кўрасан,—деб бақирарди у бизлардан узоқлашаркан. Абдуваҳоб эса гаранг ҳолда қимирламай ўтирарди. Бизлар уни ўраб у ёқ-бу ёғини ушлаб омонлигига ишонч ҳосил қилдик.

Турғун қўноққа келди-да, сўкиниб, бақириб милтиқни олди. Милидан ушлаб туриб, биз хонтахта қилган харсангга бир уриб икки бўлди. Сўнг қўлида қолганига бир қараб қўйиб дарёга итқитди:

— Қаматвораман!— бақирди у қўшоғиз мил кетидан қараб.— Ҳозир бораману участкавойга айтаман. Давлат қонуни бўйича нима дейилган бўлса, ўшани албатта оласан! Аблаҳ!— Турғун бу гапларни айтиб кийинаркан, бирдан йигитларга гап қотди.— Ўзи бу ерда милиса борми?!— Унга ҳеч ким жавоб бермади.— Йўқ, ўзи БАМда милиса борми деяпман сенларга?!

Мен сал қолди кулиб юборишимга. Ҳақиқатан ҳам БАМда шунча юриб формали кишини учратмагандим. Турғун мастмасман дегани билан кайфи ошган эди.

— Борми деяпман?!

— Э, мен қаердан билай, бунча бақирасан!— деди Николай.— Бўлса бордир.

— Барибир қаматаман!— бақирди Турғун ва шарткийинди-да, жўнаб қолди.

Унинг кетидан, унга етиб олиш учун Володя шошилди.

Мен боя, бугунинг жони узилган пайтидан бошланиб, олатасир тўполонда тўхтаган кўнгил айнашим кўзгала бошлади. Ҳзимни беҳузур сездим, кийикнинг кўзларини назаримдан кетказолмадим. Гарчи у буғу бўлса ҳам ичимда ўйлаганимда негадир кийик дердим, балки «кийик» сўзи чиройли бўлгани учундир. Унинг кўзларидаги: «Нима бўлди ўзи?» деган саволи, бизга қаратилгандай, «Менга нима бўлди ўзи, одамлар?» дегандек бўлаверарди.

Байрам бузилганди. Биз иккитадан-учтадан бўлиб ёйилиб қайтардик. Турғун билан Володя олдинда кетишар, кўринмасдилар ҳам. Абдуваҳоб гоҳ у тўданинг олдига борар, гоҳ бунисининг олдига келаркан:

— Айтинглар, гапирмасин,— дерди эланиб.— Қоля, сен айт, сенинг гапингга кўнади! Ака, сиз айтинг, гапирмасин,— Абдуваҳоб ҳаммага бир-бир, шу жумладан менга ҳам тинмай ялинарди.

Бизнинг улфатхонага йиғилгач, ҳаммамиз Турғунни ўртага олдик. Республиканинг шаънига яхши бўлмаслигини, яна алланималарни гапириб-гапириб қулоқ-миясини едик. Тундлашиб индамай ўтирган Турғун бирдан портлади:

— Нима, ростдан ҳам мени айтади, деб ўйлаяпсизларми?!

Биз енгил тортдик.

— Лекин бир кун бир чеккага чақириб берасанлар. Роса копток қиламан. Бўптими?— деди у Николайга.

— Бўпти,— деди Николай.

Кечқурун бўлиб қолганди. Биз Звёзднийнинг марказига йўл олдик. Ҳақиқий байрам эди бу ер. Митинг

бўлди. Меҳмонлар, артистлар келишган экан. Бир ёқда концерт, бир ёқда кино, бир ёқда танца.

Ҳаммамизнинг дилимиздаги губор кўтарилди.

Эртасига Улканга кетишим керак эди. Йигитлар Звёзднийнинг мўъжазгина аэропортига кузатгани келишди. Турғун ҳам, Абдуваҳоб ҳам кечаги иш учун уэр сўрашди. Унутишни илтимос қилишди.

Лекин мен унутолмадим. Айниқса, кийик кўзларини.

БУХОРОДАГИ БИРИНЧИ НАМОЗ

Ҳижрий саксон саккизинчи йил Зул-ҳижжа¹ ойининг биринчи кунда Қутайба Ҳузуни² кечиб Бухоро тупроғига ўтди. Бу унинг тўртинчи келиши эди. Ҳар келганда Бухоро халқи исломни қабул қилар, лекин у қайтиб кетиши билан яна ўз динига қайтарди. Бу гал Қутайба ибн Муслим бошқача йўл тутмоқчи эди. Энди кучга тўлган, шуҳратталаб бу одамга халифаликдаги олий табақа зодагонлар паст назар билан қарашарди. Оддий туякашнинг набираси бўлган Қутайба уларни ёмон кўриб қолганди. Энди қасд олмоқчи, уларни тарих саҳнасидан суриб ташламоқчи эди. Бунинг бирдан-бир йўли янги жойларни забт этиш, мусулмончилиқни кенг тарқатиш эканлигини англаб етганди.

Қутайбадек оддий туякаш набирасининг бундай олий мансаблардан бирига кўтарилишига сабаб, дунёни тўғри тушуниши, нарсаларни ўз номи билан аташида эди. Ундан олдин Бухорога саркардалар бойлик, ўлжа ва оқбадан бу халқлардан чиройли қуллар олиб кетиб, халифага тортиқ қилиш билан чекланар эдилар. У эса бу билан чекланмайди. Ўлжаларга қўшиб парчаланган бу мамлакатларнинг ўзини тортиқ қилади. Ва бу билан тарих саҳифасидан, ҳеч иш қилмай кибор билан юриди-

¹ Милодий 706 йил, декабрь.

² Амударёнинг қадимги номи.

ган ўша аслзодалардан, ҳатто халифаларнинг баъзиларидан ҳам кўра мустаҳкам ўрин олади. Ҳа, тарих саҳнасида лавозимлар эмас, қилинган иш қолишини у жуда яхши англагани.

Қутайба қиш бўлса ҳам қорсиз, лекин совуқ барханларга ўйчан боқаркан шуларни ўйларди.

— Сизлар йўқ бўлиб кетасизлар, биз қоламиз,—ҳайқирди у қўлини баланд кўтариб. Бу ҳайқириқ бақувват аъзон баданини, тетик руҳини эзаётган дардидан отилган эди. Шунинг учун бу ҳайқириқ, маддаси ситиб чиқарилган ярадек, бутун вужудини яйратиб юборди.

— Иншоолло, иншоолло,— деди товуш чиқармай ёнига яқинлашган Хаёни Набатий. Набатий ҳайқириқнинг асл маъносини тушунмай, бу гап мажусийларга қаратилган деб ўйлаганди. Шарпасиз юриш қобилиятига эга бўлган бу лашкарбоши Қутайбанинг дўсти эди.

— Тарихий воқеаларни хуш кўраман!— деди Қутайба, дўстининг хатосини тушуниб ва уни мустаҳкамлаш ниятида.— Билиб қўй, ҳабибим, сен тарихий юмуш қилдинг. Қадимий бу ўлкани ҳақ йўлга бошқариш учун Жайҳундан кечиб ўтдинг!—Иккови қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Оддий одамлардан чиққан Қутайба билан Набатийнинг дўстлиги шартнома билан мустаҳкамланганди. Улар келажакда олинадиган лавозимларда бир-бирларисиз иш қилмасликка аҳдлашган эдилар. Қутайба—Хуросон амири, Набатий—унинг лашкарбошиси; Қутайба— халифаликнинг Машриқ ишлари бўйича ноиби, Набатий эса Хуросон амири. Ана шундай эди уларнинг режалари. Биринчи, энг муҳим ва қийин босқич ўтилганди— Қутайба Хуросон амири эди. Иккови мустақил ишлар қилиши мумкин эди. Шундан руҳлари гўёки ерда эмас, самода учиб юрарди. Гарчи Мовароуннаҳрга қилинаётган бу юришда шартномалари бузилган бўлса ҳам, дўстликка путур етмаганди. Шартнома бўйича, Қутайба Хуросонда қолиши, Мовароуннаҳрга эса На-

батийнинг ўзи келиши керак эди. Аммо, Набатий буни кўнглига олмади. Чунки ростмана буюк бўлиб туғилмаган ҳар бир одам сингари у ўзига тўлиқ ишонмасди.

Қутайбанинг бу ўлка шароитларини яхши билиши, ҳамда сиёсатдаги тадбиркорлиги икки дўстнинг бир-бировларига айтмай, ичларида келишиб олишга сабаб бўлган эди. Шартноманинг бузилишини ва Набатийнинг қаршилик қилмаслигини Қутайба илгаритдан яхши биларди. Чунки у улуғвороқ эди.

Муҳораба пайтидаги тадбиркорликда устун турадиган Набатий тинчлик пайтида, кенгроқ мушоҳада қилиш керак пайтида йўл тополмай қоларди.

Бундан ташқари, Қутайба доимо Набатийни кафтидаги динордек аниқ кўриб турар, Набатий учун эса Қутайбанинг сийратигаги ҳеч бўлмаса бир-икки чуқур жойлар сир бўлиб қолаверарди. Мана шунинг учун ҳам Қутайбанинг чодир олдидаги ҳайқиригини Набатий нотўғри тушуниб, «иншоолло, иншоолло», деганди.

— Кечувда талофат катта бўлмадимми?— сўради Қутайба ундан.

— Аскарлар омон. Беш-ўн туя озиқ-овқат, йигирма-ўттиз хабаш ғулом оқиб кетди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳабибим! Уларнинг ўрнини бу ерда оқбадан ғуломлар билан босамиз. Оқбадан парилардан хоҳлаганча олиб, неча-неча тонгларни бедор оттирамиз.

Икки дўст яна қучоқлашиб, бир-бирларини кўтариб-кўтариб қўйдилар.

Қутайбанинг чодир таомилга кўра баланд тепаликка жойлашганди. Атрофида, икки юз қадамлик тегра қилиб аскарларнинг, нарироқдаги дўнгликларда эса лашкарбошиларнинг чодирлари тикланганди. Бир-икки та бой чодирлар пастда, Қутайбага яқинроқ ерга жойлашганди. Булар — Қутайбага яқинлашиб истагидаги лашкарбошилар эди. Қуллар ва аскарлар ҳандақлар ва қўрғонлар ясар, қоровуллар белгиланарди.

Лекин уларнинг хоҳ яқини, хоҳ узоғи бўлсин, хоҳ отда елиб-югуриб, муҳофаза ишларига раҳбарлик қилаётгани бўлсин — ҳаммаси амирнинг бир ишораси билан етиб келишга тайёр эдилар. Қутайба ёлғиз қолиш истagini билдирган эди. Бу фармонни фақат Набатий буза оларди. Умуман, Набатий учун ҳеч қандай тўсиқ қўйилмаганди. У ярим кечаси ҳам Қутайбанинг ёнига киришга ҳақли эди.

Қутайба ва Набатий бу бой элнинг кенгликларига завқ билан тикилиб қолдилар.

— Бу ўжар халқнинг наҳри ҳам ўжар-а?— Набатий орқада қолган дарёни кўрсатди.— Энг камсув пайтида ҳам ўкириб, ютиб юбораман, дейди.

— Лекин бу ўжар наҳр ҳам, ўз ўжар қавмиялари¹ каби билмайдики, унинг устига оллоҳ аскарлари келди. Бу қайсарликларнинг ҳаммаси бир калиманинг олдида ҳеч нарсадир,— жавоб берди Қутайба қувлик билан кулиб.

— Иншоолло, иншоолло!— деди Набатий завқ билан.

Қутайба юқоридаги гаплари билан ҳам дўстига нисбатан носамимий эди. Аслида, оллоҳнинг кўмаги ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси жангчиларни алдаш учун эканлигини биларди. Юртлар устига қилинаётган юришларнинг асл мақсади исломни тарқатиш эмас, халифалик хазинасини тўлдириш учун бўлаётганини ҳам халифаликдаги энг юқори олиялар каби ҳеч кимга гапирмас эди. Муҳаммад пайғамбарнинг ғайридиндагилар мусулмонликни қабул этганларидан сўнг ўз-ўзидан оллоҳнинг паноҳига ўтишлари ҳақидаги ўғити ҳам аслида унга ёқинқирамасди. Чунки мажусий эл то мусулмончиликни қабул қилгунича моли, жони, ери ҳалол ҳисобланар, оллоҳни тан олгандан кейин эса ҳамма мўминлар каби закот билан чекланар, халифаликнинг умумий қо-

¹ Элатлар.

нун-қондалари бўйича яшарди. Бебошлик ҳам қилиб бўлмасди, қуллар ҳам олиб бўлмасди... Халифага арзга борардилар, натижада зўравонлик қилган, яъни шариатни бузган одам жазога тортиларди. Мана шунинг учун ҳам Қутайба бир тилда гаплашадиган, лекин бир-бирини хорижий душмандан ҳам ёмон кўрадиган, мустақил давлатларга бўлиниб, ҳар хил номда юрадиган бу халқни бир томондан ичида яхши кўрарди. Шунинг учунки, бу халқ мусулмонликни ўжарлик билан қайтараркан, Қутайбага ўзларини қиришга, ўрнига арабларни ва уларга содиқ хизмат қиладиган форсларни жойлаштиришга имкон берарди. Лекин бу сафар шўҳрат учун албатта мусулмончиликни қабул эттириши керак эди.

— Агар бу гал ҳам қайсарлик қилса, ўз дини билан бирга жоиларини ҳам жаҳаннамга жўнатаман.— Қутайба бу гапларни газабсиз, қандайдир завқ билан кўзларни кулиб турган ҳолда айтди.

— Менга буларнинг несидир маъқул,— деди Набатий.

— О, ҳабиб, ичимсан! Қани энди бу мажусийлар ҳақ йўлига ўтса, тилимизда гаплашса, араблар қанчалик кўпайган, гўзаллашган бўларди.— Бу гапи билан Қутайба дилидаги энг муҳим орзусини айтди.

— Буни қара, форслар, уларнинг буюк салтанати аллақандай ўн беш-йигирма йил ичида емирилиб, халифаликнинг узвий қисмига айланиб кетди. Лекин бу майда-майда бўлақларга бўлинган халқ бунчалик қаттиқ туради-а?! Уларнинг бирлашиб, бизларга қарши туриб келишидан оллоҳнинг ўзи сақласин.

— Бундай бўлмайти. Чунки оллоҳ уларни ҳақ йўлига ўтиш учун тайёрлаб атайлаб парчалаган. «Биз кимники жазоламоқчи бўларканмиз, ичига раҳна соламиз, токи кушандаси ичидан чиққай», дейилгани ана шулар-да!

— Иншоолло, иншоолло, ҳақ гапни айтдинг. Буларнинг Искандар Мақдунийга, форс шоҳлари Доро ва Қайхисравга берган зарбаларини муарриҳлар оғиз кўпир-

тириб мақтаб кетганлар.— Қутайба ўйга толди...—Ҳа, бу халқ курашда ҳаммадан ҳам жасур. Аммо ана шу жасурлиги манманлик туғдиради ва уларнинг ҳар бир мавзен ўзига халифалик тузмоқчи бўлади. Бир мавзеси иккинчисига ишонмайди. Улар ҳатто, бирининг лаҳжасини қабул қилгандан кўра форсиллиссонни, ён қўшинларининг подшоси ҳақидаги ривоятдан сосонийлар ривоятларини афзал кўрадилар. Биз ана шундан фойдаланамиз. Бирининг қайсарлигини иккинчисига урмоғимиз, бирини иккинчиси билан сиңдирмоғимиз лозим. Менга ишон! Қутайба ва унинг содиқ Хаёни Набатийи бу гал чора топдилар. Бу халқ энди ярми қирилса ҳам, Бағдоду Дамашқнинг бозорларини қулга тўлдирса ҳам бўйинсунади. Ва яқин келажакда унинг абнос¹ халифаликнинг Рум ва Мағриб кофирлари билан бўлажак муҳорабаларда энг олдинги сафларда турадилар.

— Иншоолло, иншоолло... Соҳибим, сен бу қавмларнинг тарихини шунчалик яхши биласанки, доимо дол қоламан.

— О, ҳабибим, мен буларни билганим билан сенинг тадбирларингиз бу даражага етишолмаган бўлардим... Ҳа, бу халқ бизларгача уч юз йил давомида сосонийлар билан курашиб келган. Чунки уларнинг лисонига ва мустақиллигига энг тажовуз қилганлар эронийлар бўлган. Ва аксинча, бу элларнинг бўйин эгмаслиги сосонийларнинг жиғига тегиб келган. Ана шунинг учун ҳам эронийлар буларга қарши муҳорабамизда араблардан ортиқ жонбозлик кўрсатадилар. Айёрларимизнинг аксар эронийлар эканлигининг бонси ҳам шу.

— Дарвоқе, соҳибим, айёрлардан дарак йўқми?

— Кечга томон, ёки саҳар пайти ҳозир бўладилар. Уларга Зул-қаъда ойининг сўнги икки кунда кечувга келиб туришларини тайинлаганман. Кечувни атайлаб Зул-ҳижжага кечиктирдимки, уларни кутиб турмайлик

¹ Уғдонлари,

деб. Яқин атрофларда юрган бўлсалар керак. Биздан хабар топиб елиб келадилар. Мана, агар оллоҳ кўзларимнинг нурини янглиштирмаётган бўлса, улардан бири — варданзалик Кулор етиб келди.

Ҳақиқатан ҳам пастдаги соқчи капаларнинг бири олдига уч отлиқ келиб тушди. Соқчибоши улар билан нималарнидир гаплашиб, қурол-яроғларидан фориг қилди-да, Қутайба томон қаради. Қутайба қўли билан енгил ишора қилди. Соқчибоши келганларнинг иккисини қолдириб, бирига ўзи ва уч араб суворийси ҳамроҳ бўлган ҳолда, Қутайбанинг чодирига чиқа бошлади. Отлиқлар эллик қадам нарида пиёдаландилар. Яқин келишгач, Кулор тиз чўкди:

— Бисмиллоҳу раҳмону раҳим. Ҳазратимни кўриш насиб этганининг ўзи учун тиз чўкиб, умрим охиригача оллоҳимга тоат-ибодат қилишга тайёрман,— деди у арабчани бузиб талаффуз этаркан.

— Мен ҳам, ҳабибим Кулор, сендек содиқ абда оллоҳни¹ кўрганимдан гоят хурсандман.— Қутайба ишора қилиши билан соқчилар таъзим қилиб, орқага қайтдилар. Бу ишора билан орқадаги ғуломлар чодиридан уч-тўрт киши югуриб чиқиб, ҳозирлик кўргани амирнинг машварат чодирига кириб кетишди.

— Ҳазратим,— деди Кулор, ўз халқининг одати бўйича хўжасининг этагини ўпиб,— мени илгари ҳам, ҳозир ҳам Абдоллоҳ деб гапирдингиз. Қалбимга шундай илиқлик югурдики, арши-аълодан нур келиб киргандек бўлди вужудимга. Агар қулингизни шундай хурсанд этиш сизга малол келмаса, доимо шундай атасангиз.

— О, ҳабибим, номингни ҳам ўзгартирмоқчимсан?

— Ўзгартирмоқчи эмас, асл номимга қайтмоқчиман, Абдоллоҳ! Мен аллақачон ўзимни шундай атайман.

— Баракалло, баракалло... Абдоллоҳ,— деди Қу-

¹ Оллоҳнинг қули.

тайба хахолаб кулиб ва машварат чодирга ишора қилиб, ўзи йўл бошлади.

Олдинда Қутайба, кейин Кулор, унинг ортидан Хаёни Набатий чодирга йўл олдилар. Кулор эгасининг боқшига зор итлардек қисиниб кетаркан, ҳолатига мос йўсинда гап қотарди.

— Ҳазратим, қадамингиз қутлуғ келиб, қулингизга оллоҳ яқинда бир ўғил берганди. Унинг исмини мажусийлардан яширишга, Қутайба деб қўйишга жазм эдим. Шу ишимни сизга айтиб оқлаб олмоқчи эдим! Энди оллоҳдан сўраб турган нарсам шулки, тезроқ ислом қаноти бизнинг ерларга ҳам соя солса ва ўғлим иккимиз очиқ-ойдин ўз номимизда юрсак.

— Шундай бўлади Кул... Абдоллоҳ. Яқин қолди.

Қутайба жавоб бераркан шахд билан кетишидан тўхтамасди.

— Иншоолло, иншоолло, ҳазратим.

— Ҳа, яқин кунларда. Фақат,— деди Қутайба юришдан тўхтамай Кулорга қараркан,— ўғлингнинг исми Қутайба эмас, Абдурасул бўлсин. Розимисан? Абдурасул ибн Абдоллоҳ! Дуруст-а?!

— Ҳазрат! Уғлимга ўзингиз ном қўйдингиз. О! Мен нақадар бахтиёрман!— Кулор югура келиб, Қутайбанинг этагини олиб ўпди. Қутайба чап қўли билан тўнига бир уриб, этагини туширди-да, худди шундай кескинлик билан чодир пардасини очиб, ичкари кирди. Қолган икковлон ҳам бояги тартибда унга эргашди...

* * *

Икки кун бу чодирга Кулордан бошқа яна уч эроний савдогар, икки эроний сипоҳ ва ниҳоят Қутайбанинг хос айёри — бадавий араб кириб чиқди. Уч-тўрт подшоҳликка бўлинган Мовароуннаҳрнинг умумий манзараси Қутайбанинг кўз олдида янада равшанлашди. Чин турклариди ҳам, забт қилинган Таҳористонда ҳам,

Сўғда ва Туркистонда ҳам бирликка интилиш пайдо бўлибди. Уларда, ҳар бир шаҳри ўзига хон ҳолида дона-дона ажралиб турган Бухоро мамлакатига ёрдам бериш кайфияти туғилипти. Офат олдида бирлашиш ҳақида гаплар кўп гапирилмоқда экан. Аммо динларининг турличалиги, айниқса, сулолалар орасидаги адоват — уларни ислом лашкари учун алоҳида-алоҳида луқма ҳолида ушлаб тураркан. Ўзаро нафрат туфайли подшоҳчалар учун араблар узоқ бўлиб кўринарди. Айш-нишрат эса, уларнинг қимирлашларини жуда қийинлаштириб қўйганди. Тожирларининг¹ ислом юртларида кўрган кенгликлари, чегараларининг йўқлиги уларнинг кўнгилларида мусулмончиликка нисбатан рағбат уйғотганди. Қутайба билган аҳвол мана шундай эди.

Бухоро устига юраркан, Қутайба бошқа подшоликларга махсус элчилар юборган, у мамлакатларнинг динларини, халқларининг урф-одатларини, шоҳларининг одил сиёсатларини мақтаб, улар билан дўстлашиш халифалик сиёсатининг туб моҳияти эканлигига ишонтириш учун ҳаракат қилганди. Бухорога юришни эса, икки ўртада тузилган сулҳнинг бузилганлиги билан изоҳланади.

Ана шундай қилиб сиёсий ва ҳарбий тайёргарликларни кўриб бўлган Қутайба энг мустаҳкам ҳисор ҳисобланган Байкентни қамал қилди.

* * *

Бухоро халқи ёлғиз қолганди. Ёлғиз қолишидан ташқари ички низоларга ботган ҳам эди. Унинг ҳар бир шаҳри номигагина подшоҳ Тағшодани тан оларди.

Варданзанинг ҳокими Вардонхудот эса, умуман Тағшодани тахтдан ағдариб ташлаш ниятида эди. Ота-бобоси туркистонлик бўлган Вардонхудотда бу ниятнинг

¹ Савдогар.

туғилишига сабаб Тағшоданинг Бухорони эплломаётгани эди. Иккинчи сабаб эса, бундан ўттиз икки-ўттиз уч йиллар аввал араблар илк бор келганларида Тағшоданинг отаси Бухорбидуи жангда ҳалок бўлган, Тағшода Бухорхотуннинг қорнида қолганди. Уша пайтдаёқ, идда шоҳники эмас, балки тахтга ўтирган Бухорхотуннинг ўйнашиники, деган гап тарқалганди. Шу гапларга қарамай, орадан йиллар ўтгач, Тағшода тахтга ўтирди. Мамлакатда тартиб ўрнатиш соҳасида уқувсиз, айш-ишратга ўч, қўрқоқлиги билан шуҳрат топгандан кейин ўша эски мишмишлар асослидек бўлиб туюла бошлади. Вардонхудот ҳам ана шу овозалар таассуротида эди. Тағшоданинг арабларга қарши жон-дили билан курашмаётганлиги Бухоро беклари ичида энг зуккоси, энг ватанпарварни бўлган Вардонхудотнинг бу фикрини мустаҳкамларди.

Бухорхотун билан ҳам, Тағшода билан ҳам тўқнашган Қутайба ҳаммадан ҳам кўпроқ, ана шу Вардонхудотдан қўрқарди. Чунки олдинги юришларида Бухоронинг ҳамма худотлари таслим бўлиб, бож-хирож тўлаган бўлса, Вардонхудот лашкари ва халқини чўлга олиб кетган ва ўша ердан туриб қаттиқ зарбалар берганди. Қутайба ўтган сафар келганда, мусулмончиликни қабул қилган Тағшодани ва бошқа худотларни жойида қолдириб халққа мусулмончиликни ўтказишни тайинлаб Хуросонга кетганди. Қутайба кетиши билан Вардонхудот чўлдан қайтган, шаҳрига яна ўрнашган ва яна Хурмузга, унинг элчиси Зардуштга сиғиниб, халқнинг меҳрини қозонганди. Тағшода ҳам халқнинг, аёнларининг таъсирида исломни тарк этганди. Умуман эса, Тағшода — деворни йиқиладиган тарафга итаравер, деган ақидага амал қиларди. Унинг учун энг асосийси тахт керак эди. Тахтга ўтириб ўтказиш мумкин бўлган айш-ишратга тўла турмуш керак. Кимга ибодат қилади, қайси тилда гаплашади — унинг учун барибир эди.

Сафар ойи оёқлаб қолган, қора совуқ Бухоро устида голибона от суриб юрарди. Байкентнинг қамалга тушганига роппа-роса бир ой тўлган ва бу шаҳар мустақамлигидан Жезқўрғон номини олган бўлса-да, пурга юз тутиши кўринганди.

Ана шундай кунларнинг бирида, саҳар пайти, ҳали ўрнида ётган Тағшодани уйғотиб, Байкентдан чопар келганини айтишди.

— Қабулхонага кирсин!— деди шоҳ ётган жойида ҳарам оғасига. Ҳарам оғаси тисарилиб чиқиб кетди. Тағшода ўридан қўлғалмай, бир ой илгари узоқ Эдил бўйидан савдогарлар келтириб совға қилган қул қизнинг орқасини эринчоқлик билан силади. Бу оқбадан, қора қош, қора кўз қиз унга жуда ёқиб қолганди. Кўйиб беришса, у шу ётганча кечгача ҳам турмасди. Лекин атрофидагилар бунга йўл қўймасди. Бирови Байкентга ёрдамга бориш керак, бирови Туркистон ва Сўғдга ёрдам сўраб чопар юбориш керак, бирови қалъа девори учун олтин бериш керак, дерди. Тағшода эса қимирламасди. Бир томони табиатидан келиб чиқиб қимирламаса, иккинчи томони араблардан қўрққанидан қимирламасди. «Хўп, ҳамма тadbирларга қарамай, Қутайба барибир енгса-чи?!» деган фикр ичинни кемирарди.

Ҳамма ундан ниманидир кутарди. Ҳатто, Вардонхудо ҳам Байкент қамали бошланганда хат юбориб, ёрдам беришни илтимос қилганди. «Агар шоҳ лозим кўрса, мен бунинг учун йигирма минг қўшиним билан шайман, буйруғингизни билдирувчи чопар юборинг. Сўғдга, Туркистон, Чин туркларига мадад сўраб чопар йўланг. Араблар қишда яхши урушолмайдилар, ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, Хурмуз ёруғ юзини биздан ўгирмаса, кўкламгача келгиндиларни Ахриманнинг қоронги жарларига жўнатамиз», деганди. Бунга жа-

вобан Тағшода, елкасига қоқиб қўйгандек: «Хурмуз, шоҳим деб тан олишни кўнглиннга солганидан мамнунман. Чопарни, лозим бўлса жўнатармиз», мазмунидаги ҳеч нарсани англатмайдиган хат жўнатганди.

— Оҳ... ҳаммаси Эшмага¹ учрасин. Нима қилишим керак? Девор қаёққа йиқилади?— деди у шивирлаб, инграниб. Лекин шу заҳотиёқ Вардонхудотнинг: «Чопар, чопар, сизнинг чопарингиз ҳал қилади», деган жумласи эсига келиб қолди. «Чопар, чопар, ҳамма нарсани сизнинг чапарингиз ҳал қилади», қайтарди у ичида. Ва тўсатдан хаёлига бир фикр келди-да, кўзи очиқ ҳолда қотиб қолди. Сўнг қизнинг орқасига бир шапатилаб уйғотди-да, ўрнидан турди. Яланғоч бада-нига нозик қоракўлдан тикилган ридони кийди, жузли чориқни оёғига илди ва пардани очиб хонага чиққанда боши оғриб кетди.

Мизда турган кумуш идишдаги илитилган майдан симирди-да, тақсимчадаги майиздан икки донасини оғзига солди. Ўз динига қайтганидан бери сочи анча ўсиб қолган бошини эзғиларкан, бўғиқ ихради.

Парда ортидан нозик овоз эшитилди:

— Нишлайирса-ан?

— Тур! Бор, хонангга кир!— деди Тағшода қиттак сукутдан кейин. Парда ортидан ноз ва гинага тўла «оҳ» эшитилди.

— Бўпти, бўпти! Кечқурун яна келасан,— деди Тағшода елкаси устидан қизга бир қараб. Қиз хўрсиниш ва боягидек «оҳлар» билан кийиниб чиқиб кетди.

Шоҳ карахт ҳолдалигича анча турди. Сўнг бирдан аянчли овозда бурчакда турган санамга пидо қилди:

— О, Хурмуз! Қанчалик қийналганимга ўзинг гувоҳсан. Нечун ёруғ юзингни мендан ўгирдинг? Тинч ва осойишта яшашимни истамайсан! Нечун мен ана шу қул қизини севиб қолганимни, доимо у билан бўлиш ис-

¹ Эшма — зардуштий динида ёмонлик ва ғазаб маъбуди.

тагимни яширишим керак?! Қайнатамнинг кўзларидан кўзларимни олиб қочишим керак! Булар етмагандек Ахриманнинг қора жарларидан бошимга араблар келяпти. О, Хурмуз! Утинман, ёруғ юзингни менга яна қарат! Ахир сенга атаб қурган ибодатхонамдек ибодатхонани ҳеч ким кўрмаган-ку! Ёруғ юзингни, Хурмуз! Ёруғ юзингни, ёруғ юзингни...

Шоҳ ўкирганча тиз чўкиб, ҳайкал ёнига судралиб келди:

— Ёруғ юзингни, ёруғ юзингни,— деб юкинаркан, охирида хириллаш аралаш шивирга ўтди.— Нечун мен қийналишим керак?..

Шу пайт момагулдироққа ўхшаш овоз эшитилди. У жуда вазмин ва салмоқли эди:

— Дан-га-са-лигинг учу-ун!

Тағшода бир сесканиб, ўтирган ҳолича ихраб-ихраб хонанинг тўрт тарафига телбалардек алаңглаб чиқди.

— Буни сен айтдингми,— сўради Тағшода шивирлаб, қўлларини илтижо билан санамга чўзаркан.

Ҳайкалдан садо чиқмади. Тағшода қўллари чўзилганча, кўзлари телбалардек чақнаб узоқ турди. Ҳайкалдан барибир садо чиқмагач, Тағшода бу овозни ўзининг сарҳушлигига йўйди.

Ҳайкалга қудуратли қараб ўрнидан турди-да, шаҳд билан ташқарига йўналди. Энди у шоҳлик қиёфасига кирганди. Лекин йўлақлардан ўтиб қабулхонага яқинлашаркан қадамини секинлатди. Очиқ эшикдан унсиз кириб борди. Тўшалган гилам ва жуи чориқ бунда унга қўл келди. Қабулхонанинг тахт турадиган ярми ҳарир ҳаворанг парда билан тўсилган ва қоронги эди. Қолган қисмида эса шамлар ёқилган ва шатранж нусахадаги мәрмарда нур жилюланарди.

Чопар мәрмар устида тиз чўкканча мудроқ ва бадаинини эзиб ташлаган чарчоқни енгилга ҳаракат қиларкан, мункиб-мункиб кетарди. Тағшода пардага яқинлашиб, чопарни бир оз кузатди. Тоғдек йигитнинг сояси-

гина қолгани кичрайган ва чўнг бўлиб чиқиб турган елкаларидан кўриниб турарди.

— Айт, жасур Бурслоним,— деди Тағшода аста.

Йигит сакраб ўридан қўпди:

— Шоҳим!— Бурслон бир неча сония чайқалиб туриб, ўзини тутиб олди. Шу туришда ҳам ўнта одамга бас кела оладиган йигитлиги сезилди.— Шоҳим,— деди у яна парданинг у ер-бу ерига қараб, Тағшоданинг қаердалигини аниқламоқ учуш. Унинг бу нидосида соғинч, севишч, аҳволимга бир қаранг деган ва жиндак таъна маънолари бор эди. Чунки Тағшода Байкентга ёрдам ваъда қилганди.

Бурслон Тағшоданинг энг ишонган одами эди. Шоҳга ниҳоятда садоқатли, уни севадиган бу ясовул энг зарур пайтлардагина шоҳидан узоқлашар, Тағшоданинг худодан бошқага айтмайдиган ишларини бажарадиган йигит эди.

Шоҳ ўнг қўл вазири Кучтегин ва лашкарбошиси бўлган ўзининг қайнатаси Эрвуз билан келишиб, қамал бўлишидан илгарироқ Байкентга ўн йигитни юборганди. Уларнинг ичида Бурслон ҳам бўлиб, вазифалари— ҳар беш кунда, ёки ҳафтада яширин йўл орқали Байкентдан чиқиб вазият ва кайфият ҳақида хабар бериб туриш эди. Шу пайтгача беш йигит келган бўлиб, Бурслоннинг келгани аҳволнинг қийинлигини билдирарди.

— Айт, Бурслоним! Сени омон кўрганимдан шодман.— Тағшоданинг овози вазмин, аллаловчи ва ўзига ишонган эди. Йигит бундан куч олди-да, одат бўйича бир оёққа чўкди.

— Шоҳим! Байкентда озуқанинг таги кўринди. Яна ярим ойга етар. Шаҳар катталарига омонлик сўраш руҳи оралади.

— Туз кўр қилгурлар,— деди Тағшода Байкент катталарига қарата. Сўнг Бурслонга мулойим кулиб,

ўридан туришни буюрди ва яна газаб билан байкентликларни сўка кетди.— Кўппак ўғиллари! Байкентни — Жезқўрғонни ўзлари топширмаса араблар ҳеч ҳам ололмайди!

— Шоҳим! Бир қошиқ қонимдан кечинг?— сўради Бурслон бош эгиб.

— Сўзла.

— Озуқа тугаёзган. Уларга ёрдам...

— Етар!— Тағшода тепинди.— Бор. Кечдами, эртами газначига учраб, аталганини ол. Эртадан бошлаб қошимда бўл!

— Шоҳим!— Бурслон яна бош эгди. Унинг бу нидосида мукофотнинг шарт эмаслиги ва хизматга ҳозироқ тайёрлиги айтилмоқчи эди. Шоҳ бирон ун бермагач, Бурслон чиқиб кетди. Тағшода аламига қоврилиб, лабларини қимтиганча туриб қолди. Сўнг жаҳл билан пардани тортиб юборди-да, бақирди:

— Эй, ким бор? Соқчибоши!

Йўлакда турган соқчибоши югуриб кирди.

— Сарой боёнлари чақирилсин! Зудлик билан. Те-ез!

Соқчибоши чиқиб кетди. Тағшода яна анча турди. Уни алам карахт қилиб қўйганди. Бу алам, аслида қутлуғликнинг ундан юз ўгирганига қаратилганди. Шу туришда у ҳаммани лаънатлар эди.

Хурмуз дунёдаги кучлар ҳаракатини унга қарши тарафга йўналтирганди. Лекин у ҳали ҳам Хурмузга, унинг саховатига ишонгани учун Байкентни ўз ҳолига ташлаб қўйганди. О! Агар араблар шу Жезқўрғон остоналаридан енгилб қайтиб кетганларида эди у Хурмузга яна бир катта эҳром қурдирган бўларди. Лекин Тағшоданинг истаганича бўлмади. О! Агар Хурмуз унга биронта аниқ йўл-йўриқ кўрсатганида эди, у ҳеч оғишмай уни амалга оширарди. Лекин у сукут сақларди. Балки Хурмуз ўз маслаҳатларини Тағшода боёнларидан биронтасининг қалбига солаётгандир? Лекин қайси

бирига? Тағшода кимга қулоқ солиши керак? Боёнларнинг аксарияти бир-бирига тескари икки фикрни уқтиришмоқчи бўлишади. Энг содиқ мулозим, ўзининг қайнатаси, отасининг дўсти — Эрвуз Бухородап ташқарига чиқиш, ҳамма шаҳарлардан одам тўплаш ва Тағшодани еб ташлаб ўрнига ўтиришга тайёр турган Вардонхудот билан ёнма-ён туриб, арабларга қарши жанг қилишга ундарди. Худди Вардонхудотдек, Туркистонга, Сўғдга, Чин туркларига чопарлар йўллашни маслаҳат қиларди. Лекин бу учала подшоҳликнинг ҳам Бухорога нисбатан эски кинлари бор эди, уларнинг ҳар бири Тағшодани Ахриманнинг қоронғи жарларига жўнатишлари мумкин эди.

Унинг айш-ишрат ва осуда ҳаётини озгина бўлса-да давом эттиришига, тақдир жиловини Хурмуз саховатига ҳавола қилишга имкон туғдирувчи иккинчи таклиф унга ёққанди. Ҳисорларнинг ҳар бирини ўз ҳолига қолдириши ҳақидаги ўнг қўл вазири Кучтегиннинг таклифи эди бу.

Аmmo бу йўлдаги энг катта қўрган — Байкент енгилиш арафасида турарди...

Тағшода ислонни қайта қабул қилишга ҳам тайёр эди-ку, бироқ бунга содиқ вазири Кучтегин, қайнотаси Эрвуз ва ашаддий душмани Вардонхудот сингари Бухоронинг суяган тоғлари, Бухоронинг халқи йўл қўймасди. У йўлда ҳам, бу йўлда ҳам тўғаноқлар бор эди. Тағшоданинг ҳеч кимга айтмайдиган тўртинчи йўли бор эди. Аниқроғи, бу унинг орзуси эди. Бу орзу — Эдил бўйидан келган канизак ёнига яна уч-тўрт тасини қўшиб, хотини, қизи ва беш-ўнта яқин боёнларини олиб, яширинча Сўғд тоғларининг ичкарасига кириб кетиш, ундаги бир дарани эгаллаб, ов ва айш-ишрат билан тинчгина кун кечириш эди. Лекин бундай қилишга ҳам юраги дов бермас, устига-устига ўзидан зуғум кўрган кишилар қасосидан кўрқарди.

Тағшода қизиқ устида барча боёнларини чақирган бўлса-да, маслаҳат учун кўп киши керак эмасди. Шунинг учун икки соат ўтар-ўтмас ҳамма йиғилганда одамларни қабулхонада қолдириб, Эрвуз, Кучтегин ва шаҳар ҳокими Бойзоқларни ўзининг хосхонасига чақирди.

Бугун шоҳнинг юриш-туришида, юз ифодаларида қандайдир қатъият сезиларди. Уни кутиб, пастак курсиларда ўтирган подшоликнинг уч устуни Тағшода кириб келиб, хона ўртасида у ёқдан-бу ёққа икки марта бориб келиб жойига ўтиганида буни яққол сездилар. Бу уларнинг юракларида ҳам гулгула, ҳам севиноч пайдо қилди.

Чунки сиёсат масаласида бир-бирлари билан келишолмайдиган, бир-бирини кўролмайдиган бу уч шахс шоҳни севишда якдил эдилар. Шоҳлик учун шундай хавфли вазиятда лаванг Тағшоданинг бир оз ғайратга мингани уларни севиштирмай қолиши мумкин эмасди. Бошқа ҳамма хусусиятларни ҳукмдорликка хос бўлмай, сал бўшанг, сал етмайдиган бўлса-да, Тағшоданинг овози, гап мароми барибир шоҳона эди. Вазмин, ўзига ишонган, эътиборга ўрин қолдирмайдиган эди.

— Қутлуғ боёнлар, — деди Тағшода хонанинг тўрига ўтгач, қўлларини кўксига чалиштириб, қаршисидаги тепа бурчакка қараганча, — бизга Байкентдан похуш хабар етказишди. Байкент ёғийлар қўлига ўтмоғи мумкин.

Гарчи бу хабар эртами-кечми келишини аниқ билса-да, Эрвуз, Кучтегин ва Бойзоқлар бир қалқиб тушишди. Надомат, ғазаб, афсус аралаш бир ихраш чиқди учовидан.

— Илк қабул этган йўриғимиздаги бош тиргагимиз йўқ бўлади. Биз Сўғдга, Туркистонга, Чин туркларига хат йўллашга қарор қилдик.

Бу гапдан Эрвуз яйраб қаддини ростлади. Кучтегин ва Бойзоқлар эса қилт ҳам этишмади.

— Тороб, Ромтинлар¹ тотларга² қарши кўп турол-майдилар. Ҳар бир дақиқа ғанимат. Битикнинг мазму-нини подшоҳликнинг сиздек қутлуғ боёнлари аниқлаш-тирмоқлари керак.

— Шоҳим, — Кучтегин таъзим билан бир қадам олдинга чиқиб, гапиришга рухсат сўради.

— Айтнинг. Сўқишма вазиятидагидек таъзим ва рух-сатсиз сўзланаверилсин!

— Чопар йўллаш — оқилона таклиф, — Кучтегин бир оз ўнгланиб, дадил гапира бошлади. — Аммо Вардонхудот билан ёнма-ён туриш тотлар билан ёнма-ён туришдан хавфли. Шунинг учун, бир ёғий — яъни тотлар, иккинчи ёғий — Вардонхудотни топтагунча сабр айласак яхши бўларди. Гарчи Вардонхудот чериги шоҳимнинг черигига бас келолмаса-да, эҳтиёт зарур!

— Тўғри сўзни айтдингиз, — Эрвус гап қўшди. — Вардонхудот кучли қўшинга эга. Бироқ ул Қутайба билан сўқишган ва сўқишишнинг ўзига зарар етмайдиган усулини билган. У яна Ҳисорни ташлаб, шериги билан чўлга қочади. Биз уни ёғийга тўғоноқ қилиш ниятида бўламизу Вардонхудот эса, аксинча, йўлдан қочади. Қутайба тўғри бизга келади, биз билан сўқишади, Вардонхудот бутунлигича чеккада қолади.

Кучтегин бу метиндек далил олдида нима дейишни билмай қолди. Аммо Вардонхудот унинг учун араблардан ҳам хавфли эди. Араблардан мол, пул, дин билан қутулиб кетиши мумкин. Вардонхудот ғолиб келса, Тағшоданинг қайнатаси бўлишига қарамай, Эрвус қутулиб, ҳаттоки хизматга ҳам ўтиши мумкину, аммо Кучтегин жонидан ажраларди. Чунки Эрвус билан Вардонхудот-

¹ Ромтин — ҳозирги Ромитан.

² Тот — асосан форслар, кейинроқ эса ғайридинларнинг номи. Арабларга эргашиб форслар келгани ва араблар бухороликлар билан асосан форслар орқали муомала қилгани учун халқ баъзан арабларни ҳам шундай атарди.

нинг мамлакат масаласидаги қарашлари бир эди. Кўп йилларда чол Вардонхудодининг тадбирларини ёқларди. Бундан албатта Вардонхудодин хабардор эди. Кучтегин ва Бойзоқлар эса доимо Вардонхудодинни йўқ қилишга ҳаракат қилардилар. Уни ўлдириш учун қотиллар тайёрлаш ишлари билан ҳам иккови шуғулланарди. Шунинг учун ўз бошига тушиши мумкин бўлган балоларни Тағшодага ҳам тегишли қилиб кўрсатишдан бошқа иложи йўқ.

— Бир қарға билан қиш келмас. Тотларнинг нима мақсадда эканлигини биламиз. Шоҳимиз мол ва яна вақтинчалик динига ўтиш ила чорасини топарлар. Бироқ Вардонхудодин мақсади аниқ. Биз йўлга чиққач, бир қарға икки бўлади. Сўқишма кўрган, чўл исини туйган черикларни бизга қарши солмаслигига ким ишонади...

— Мен ишонаман!— деди Эрвус вазмини оҳангда.

— Вардонхудодин — биринчи ёғий. Вардонхудодин тахтни эгалламоқчи. Бунинг учун шоҳимизни унинг чужуги — кичкина маликамизни, яъни сизнинг набирангизни қурптиши даркор. Бундай ўй юритганингиздан сўнг, сизни салтанатнинг орқадوشي деган фикримга путур етказаетганини айтмоқчиман.

Эрвуснинг вазминлигига жиндак ранҳа тушди. Чунки Кучтегин жиддий айб қўйганди:

— Вардонхудодин ёғий, бу тўғри. Тахтни олмоқчи, бу-да тўғри. Бироқ, у ҳаммадан ҳам юртни, динни юқори қўяди. Баъзи бировлардек жонини диндан эмас, динини жонидан устун қўяди. Энг қимматли нарасининг биринчи ёғийси — тотлар турганда, бизга черик солмайди.

Орага жимлик чўкди. Тағшоданинг юзида нимтабасум ўйнади. Ҳар бир шоҳ сингари у мулозимларининг жиққамуштлиги намён бўлган бу дақиқадан хурсанд эди. Чунки яраштириш, бирлаштириш унинг гурурига мойдек ёқарди.

— Қутлуг. Бойзоқ! Сенинг сўзингни эшитганим йўқ?— деди у.

Бойзоқ тараддулланиб қолди. Чунки унинг бу масалада аниқ фикри йўқ эди. Шаҳарни мустаҳкамлаш, шоҳнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш билан буткул банд эди ўйлари. Бундан ташқари Вардонхудотни ўлдириш учун жосус тайёрлаш ҳам асосан унинг зиммасида эди. Бунинг учун у фидойи чопар ҳам ёллади, иши юришмади — йигит душманининг оёқлари остида бекорга нобуд бўлади. Чунки Вардонхудот кучли, фаросатли одам эди. Чекка бир қишлоқдан олиб чиқиб, Вардонхудотга аскар сифатида ёллатган йигити ҳали бир нш чиқаролмаётганди. Шу кунларда у бир ошпаз тайёрлаганди. Лекин уни қандай қилиб Вардонхудотга «таклиф» этишни билмай юарди.

— Шоҳим, менга Вардонхудотнинг ёнигизда бўлиши сира ёқмайди. Аммо сўғд ва туркистонлик қардошларимизни чақиришимиз тўғри бўлса керак. Чунки Хазарлар босқинида ота-боболаримиз Туркистонга, Баҳромга¹ қарши туришда эса Суғдиёнага ёрдам берганлар. Улар унутмаган бўлсалар керак... Шу ишларга Вардонхудотни аралаштирмаса бас...

Шу пайт кимдир эшик қоқди. Бойзоқ бориб эшикни очди. Остонада соқчибоши турарди. Тагшода уни имлади.

— Шоҳим, Вардонхудотдан чопар келиб, ушбу биткни берди.

Кучтегин, Эрвуз, Бойзоқ учови баравар хитоб қилишди:

— Вардонхудот?!—

Тагшоданинг голибона табассуми юзидан тушмай помага қўл узатди. Соқчибоши таъзим билан хатни берди. Шоҳ хатнинг ёрлигига бир қараб уни ўзи очдида, орага тушган сукунат ичида бир кўз югуртирди.

¹ Олтинчи асрдаги форслар шоҳи.

Кейин соқчибошига рухсат бериб, хат ўрамини Бойзоққа узатди:

— Уқи.

Бойзоқ хатни нафрат билан олди:

«Хурмузнинг ёруғ юзи ҳаминша қаратилган шоҳимнинг соғлиғи барқарор бўлсин. Сенинг йўллаган номанг бошимни кўкка еткарди. Қутлуғ фикрларинг менинчун қонундир. Қуёш сўнгунча бегимдирсан. Йўруғингни кутаман!»

Бойзоқ таъзим қилиб мактубнинг тугаганлигини билдирди. Орага жимлик чўкди. Тағшода яна қўлларини кўксига чалиштирди:

— Вардонхудотни четлаш уни бутун қолдириш демакдир. Биз Бухородан чиқмаган ҳолда уни шерик қиламиз. Биз буйруқ қиламиз! Туркистон, Сўғд, Чин туркларига черик сўраб, бугун чопар жўнатамиз! Тобро, Хунбунга чопар йўллаб, кўрган тадбирларимиз хусусида хабар берилсин. Вардонхудотга — унинг номаси бизга мақбул тушганлиги етказилсин.

Тағшода бир оз сукут сақлади. Кейин Кучтегин ва Бойзоқнинг кўнгли учун изоҳ берди:

— Биз Вардонхудотга мактуб йўллаб, Варданзага мутлоқ ҳокимликни туҳфа этиб, эвазига Қутайбага қарши урушни таклиф этгандик. Оқибатни кўрдинглар.

Бухоронинг энг нуфузли уч беги бош эғди. Уларнинг учови ҳам шоҳнинг мустақил иш қилганлигидан хурсанд эди. Лекин бу йиғилишда Қутайбанинг Тағшодадан ҳам кўпроқ Вардонхудотдан хавфсирашини, илгари Тағшода Қутайбанинг ёрдами билангина Вардонхудотдан қутулиб, тахтда қолганлиги айтилмади. Аслида бу асосий мавзу бўлиши керак эди.

Эртасига Бухородан етти тарафга чопар кетди. Олтичопарнинг кетгани, мақсади Бухоро боёнларига, еттинчисиники эса, Тағшода-ю, чопар бўлган — Бурслонга аниқ эди. У олиб кетаётган хатнинг мазмунини эса фақат Тағшоданинг бир ўзи биларди.

Қутайба дарёни кечиб ўтгандан бери тўрт ой вақт ўтганди. Бу орада у Байкент, Тороб, Хунбунларни талон-торож қилиб, қилич ва садақа орқали мусулмон динини ўрната бошлади. Варданзага келганда эса Вардохудот яна эски услубни қўллаб, черик, мол ва бойликларни олиб чўлга кетди. Турли миллат вакиллари-дан ташкил топган мусулмон аскарлари ўлжага тушган мол-дунёнинг, гўзал канизакларнинг, бандиларнинг кўплигидан маст эди. Энг асосийси эса уларни галаба нашидаси маст қилганди. Бу қўшин оллоҳнинг қудратига, расулнинг ҳақлигига қаттиқ ишонган мустаҳкам қўшин эди. Уларга қарши эса гарчи қон-қардош бўлса-да, якдиллик етишмайдиган қўшин қарши турарди.

Қутайба Ромтинга қароргоҳ қурганди. Юз минг кишилиқ лашкаргоҳи эса Ромтин атрофидаги қишлоқларни ҳам қамрарди. Қутайба шаҳар ҳокимининг саройини эгаллаганди. Баланд паҳса билан ўралган қўрғоннинг ўртасидан кичкинагина сой ўтар, ичи катта боғ эди. Боққа баҳор нафаси анчагина уриб, гўзал қилиб юборганди. Бу баҳор нафаси, бешта оқбадан қул қиз орасида ўтказилган кеча Қутайбанинг кайфиятини чоғ қилганди. Лекин унинг бу кўтаринки кайфияти боғни ва гўзал иморатни айланиб юраркан бир оз бузилганди. Бунинг сабаби иморат устунларнинг ўймакор қилиб ишланганлиги, девордаги мой бўёқли, эшиклардаги бўртма тасвирлар, деразалардаги шаффоф ойналар эди. У шундай олисда, ажиб маданият бўлишини кўролмасди. Улар содда ва тўпори ҳаёт кечирган саҳройи бадавийнинг иззат-нафсига тегарди. Шунинг қаторида бу гўзалликлар: «Биз, оллоҳнинг қуллари — булардек мажусий, ёввойи, адашган бандаларга ҳақ йўлни, тўғри яшаш йўлини кўрсатмак учун келдик», деган гапларига ҳалақит берарди. Бухорода унинг

қўшини гоҳ Хурмуз, гоҳ Будда, гоҳ Қуёш шарафига ишланган гўзал ибодатхоналарга дуч келардики, талаш ва янчишга одатланган содда жангчилари ҳам лол бўлиб, бир зум тўхтаб қолардилар. Жангчиларнинг ана шу тўхтаб қолиши Қутайбани ўртаб юборарди. Шу фикрлар оғушида юриб Қутайба қўрғон дарвозасининг олдига келди. Дарвоза очиқ турар ва унга бўрма қилиб ишланган тўрт қўлли муғ тасвири истеҳзо билан қараб турарди. Муғнинг юзи, негадир, кечагина қатл этилган Ромтин ҳукмдорини худди ўзгинаси эди. Қутайба бир сапчиб тушди.

— Абдусалом!— чақирди у. Унинг олдига хабаш қул етиб келди.

— Лаббай, соҳиб!

— Мана бу дарвозаларин йўқот!— Абдусалом қул-луқ қилиб кетмоқчи бўлди.— Тўхта!— Қутайба ҳозирги потнич кунларда бундай қалин, мис қуббалари нафосатдан ташқари, мустаҳкамлик бериб турган дарвозанинг кераклигини тушуниб қолди.— Одам топиб, мана бу кофир башараларни қиртишлаб ташла.— Абдусалом қайтди.— Уйдаги тасвирларни ҳам!— қўшимча қилди Қутайба унинг ортидан.

Қул кетди. Қутайба дарвоза олдида расмга қараб яниб турди-да, жаҳл билан қиличини чиқариб тасвирни чопа бошлади:

— Малъунлар, иблислар,— дерди у ҳар қилич урганда,— сенларга ҳақ йўлни ўргатиб қўяман. Оллоҳнинг менга юклаган мажбуриятини албатта бажараман!

Шу пайт дарвозага яқинлашаётган беш отнинг дупури эштилди.

Қутайба бир тўхтади-да, сўнг охири марта уриб хуморидан чиқмоқчи бўлди. У қилични шундай зарб билан урдикки, Дамашқ пўлатидан ясалган қилич жангга раҳбарлиқ қилиб, унинг олдида қолган солга, кейин дарвозадаги тасвирга қаради. Тасвирнинг

у ер-бу ери учган ва чизилганини ҳисобламаса бут-бутун, ҳамон жилмайганча турарди. Қутайба бўғиқ, ваҳшиёна ўкирди-да, сонни ҳам тасвирнинг башарасига отди. Кейин ер тешишиб, боғнинг тўрига қараб юраркан, гижиниб деди:

— Битта ҳам бутни, битта ҳам бутхонани омон қолдирмайман!

Қутайба отличларнинг дарвозахона олдида пиёдаланганини, улардан бири кетидан келаётганини сезганда ҳам аламини билдирмаслик учун қарамади. Лекин бу одамнинг Хаёни Набатий эканлигини англагач, чеҳрасига зўрлаб кулгу югуртирди. Дўстига ўгирилди.

— Соҳибим. Ромтинга амир этиб, маҳаллий кишидан бировни топишни буюрган эдингиз. Шундай банда топилди. — Хаёни Набатий бу дунёни ўзгартириш ишлари билан елиб-югураркан, ҳозирги гапни ҳам ҳовлақиб, бирваракай айтди.

— Ҳўш, ким экан у?

— Ромтин ҳукмдори томонидан жабр тортган бир савдогар. Зукко, билимдон, аслзодалардан чиққан, авом ўртасида обрўси бор...

— Йўқ, номақбул бу, — кесди Қутайба бояги жаҳли таъсирида.

— Нечук, соҳибим?

— Зукко, ақлли, авом ўртасида обрўси бор! — кесатгандек санади Қутайба. — Демак, у ўзи ўйлайди, ўзининг йўли бўлиши мумкин. Авом уни ҳурмат қилар экан, у ҳам авомни ҳурмат қилади. Ва уни ўша ўз йўлига эргаштириши мумкин. Бизга ўз йўли, иззат-нафси бўлмаган, айтганимиздан бошқага фаҳми етмайдиган, номигагина маҳаллий бўлган шахс керак. Авомнинг ҳурмати шарт эмас. Ҳурматни қўлимиздаги оллоҳ шамшири таъминлайди.— Қутайба бу гапларни: «Шуни ҳам билмайсанми», дегандек, гинахонлик ила айтган бўлса-да, юзи кулиб турарди. Набатий Қутайбанинг феъли бузилганлигини тушунди.

— Соҳибимнинг руҳини недир бузибди, шекилли? Мана бу эмасми?— сўради у меҳрибон овозда ва қилич сопини кўрсатди.

— О, ҳабибим! Ана у дарвозадаги тасвирлар, ана у ибодатхоналар асабимни бузди.

— Нечун, ахир улар кўзни қувонтиради-ку!

Қутайба бирдан портлади.

— Йўқ, йўқ! Нафосат фақат бизларда бўлади. Бошқа ҳеч кимда бўлиши мумкин эмас... Қара, Хуросон ва Мовароуннаҳрни уч карра забт этганда синмаган қилич, шу кофирнинг башарасида синди.

Қутайба Набатийнинг қўлидан қадрдон қиличининг сопини олди. Ачиниб бир оз у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди-да, боғнинг ичкарисига отиб юбормоқчи бўлди.

— Соҳибим!— Набатий уни тўхтатди.— Шунинг менга беринг. Қариганимда эзгу ва бебош кунларимни хотирга солувчи энг азиз эсдалик бўлсин.

Қутайба қаҳ-қаҳ отиб кулди. Ҳар ҳолда у барибир кенг феълли одам, катта жаҳонгир эди. Бундай майда нарсалардан устун турарди.

— Ма, ол!

Набатий совғани олиб, мароқланиб бир қаради-да, қўйнига қолди. Қутайба гап қотди:

— Агар мен айтгандек инсон топилмаса, қўявер. Бухорога бир Тағшоданинг ўзи етади.

— Нечун, соҳибим? Бир қайтган одамга мурувват кўргазиш?..

— О, ҳабибим. Сени бир сирдан огоҳ қилмай, олдинда гуноҳқорман. Байкентни қамал қилиб турган кезде Тағшодадан бир мактуб келган эди. Аъёнларининг, авом халқининг, айниқса, Вардонхудотнинг тазъиқи туфайли ҳақдан қайтишга мажбур бўлганлигини ёзганди. Бизни зимдан кутаётганини, яширинча намоз ўқиётганини таъкидлаганди. Вардонхудотдан, мулозимларидан қутқаришни сўраганди. Сўғдга, Туркистонга, Чинга чопар юборганини ҳам маълум этганди. Ўзи эса,

мамлакатида ҳокимлик қилолмай қолганлигини ва бизга қарши қўшни билан чиқишга мажбур айлашлари мумкинлигини ҳам билдирганди.

— Балки бу фирибдир?! Яна шундай инсонга юртни ташлаб кетиш нечун даркор, соҳиб?!

Қутайба ўйланиб қолди.

— Икки сигирни эмаётган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Лекин бизга ана шу латта керак. Чунки биз энди қайтиб кетиш учун эмас, боқий қолиш учун келяпмиз. Энди бу мажусийлар бизнинг динга ўтади, бизнинг тилда намоз ўқийди ва эҳтимол бизнинг тилда фарзандлари билан ҳам гаплаша бошлайди. Доро улардан бир қисмининг тилни суғуриб олган бўлса, биз ҳаммасидан суғуриб оламиз.

— Соҳиб!— хитоб қилди ҳайрон бўлиб, жангдан бўлак нарсани яхши билмайдиган Набатий.

— Ҳа, қўшинимизнинг аскарияти уй-жойлик, моллик бўлиб шу ерда қолади!— Қутайба кулди. Набатий соҳибининг кулишига қараб, унинг бу қадар донолигига қойил қолиб турганида, узоқдан карнай овозлари эшитилди. Ҳовлиққан ҳолда хабарчи кириб келди.

— Соҳиб,— деди у ҳаяжонни босиб,— Туркистон подшоси Хункухудот ўттиз минг лашкари билан келди. Ва Бухоронинг йўлини эгаллади.

— Ҳа!— деди Қутайба жангга ташна жангчидек ирғиб тураркан.— Вардонхудот иблис, бизларга ёмонлик истаб, аслида Туркистонга бостириб киришимизга сабаб тайёрлаб берди! Келаверсин! Келаверсин! Сўғдлар ҳам, хитойлар ҳам келсин! Отга, ҳабибим! Отлан! Инг! Йигирма минг одам етарли бу малъун туркларни тўзитиш учун. Ниҳоят кенг майдонда жанг қилиш ҳам насиб этди. Нуқул шаҳристон деворларига термилиб, тор кўчаларда чопишиш жонга текканди. Тезроқ! Жойлашиб олмасдан аввал уларни тўзитмоқ даркор!

Қутайба жанг нафасидан маст ҳолда у ёқ-бу ёққа югуриб ҳайқиаркан, эътироз билдирмоқчи бўлган Набатийга қулоқ ҳам солмади.

Шу сониядаёқ карнай чалиниб, жангчилар тўпланди. Қутайба йнгирма минг аскар билан лашкаргоҳдан чиқди-да, от суриб кетди.

Оллоҳнинг мададига ишонган араблар яқин йилларда ҳеч мағлубиятга учрамагандилар. Ҳозир ҳам енгил чопқин билан ғанимни тўзитиб юборишларига аниқ ишонган Қутайба лашкарини ҳеч нарса тўхтатолмайдигандек эди. Ҳақиқатан арабларнинг ер юзини босиб олишларида асосий сабабларидан бири оллоҳнинг орқаларида турганлигига комил ишонч эди.

Ярим доира шаклида жойлашган турк лашкарлари уларни кўриб, ёйилиб чекина бошлади. Арабларнинг «Оллоҳ, оллоҳ!» деган қичқириқлари авжга чиқиб оламни тутгудек бўлди. Лекин шу пайт турк аскарлари кескин орқага бурилдилар. Шунда, ер қаъриданми, осмонданми арабларга даҳшатли зувиллаган овоз эшитилиб, чўзилишиб келди-да, кейин улкан горнинг оғзи очилиб уммон-уммон харсанглар ағдарилаётгандек «ҳа-а» деган овозга айланди. Арабларнинг «оллоҳ, оллоҳ» деган қийқириқлари кўмилиб кетди... Бу овоз ҳужумга ўтган турк лашкарининг «У-р, ҳа, ур»н эди. Узоқдан у «ву-ур-ра-а!», «ву-ур-ра-а!» бўлиб эшитилар ва худди жаҳаннамнинг оғзидан чиқаётгандек эди.

Араблар бири олдинда, бири орқада анчагина бепартиб аҳволда қувиб бораётгандилар. Уларнинг олдида бораётган тўдалари тартиб билан келаётган турк жангчилари қаторларига тўқнаш келганда мисоли кўчкни остида қолгандек янчилиб йўқ бўлиб кетди.

Қутайба бир оз орқада қолганди. Араблар саросимага тушишди. Тумтарақай қочишларидан фақат Қутайбанинг шу ердалиги сақлаб қолди. Уларнинг кўп уруш кўрганлиги ҳам қўл келди. Дарров ўзларини ўнглаб олдилар. Жангнинг улар кутганчалик, кўринсак

бўлди — ғаним қочади, қабилида енгиб бўлмаслигини сезиб, ҳимояга ўтдилар. Хунукхудот уларни ўраб олишга ҳаракат қила бошлади.

Қутайбани бу сафар фақат Хаёни Набатийнинг таб-биркорлиги қутқарди. Лашкаргоҳга йўлнинг кесилиши содир бўлишини сезган Набатий сўл қанотни ўринбосарига топширди. Элликта хос йигити билан Қутайба томон ошиқди. Қутайба томон келаркан ўнта йигитини қалъага юборди ва лашкаргоҳга чекинадиган йўл кесилиш хавфини олиш учун тезликда йигирма миш аскар чиқишини тайинлади.

— Соҳибим! Орқага!— бақирди у Қутайбага яқин-лашаркан.— Соҳибим! Орқага!

Жангчилар билан барабар туриб чопишаётган Қутайба унга бир қараб қўйди-да, аҳамият бермади.

— Соҳибим, орқага! Жоним қурбон бўлсин сенга! Орқага!

— Бир калима келтирсак бас, бу кофирларни тариқдек сочиб юборди!— бақирди Қутайба алам билан.

Набатий ҳамон орқага ўтишга ундар экан, йигитлари унинг буйруғи билан Қутайбанинг олдига бир-икки қатордан тизилишди. Кўпдан бери муҳорабада шахсан қатнашмаган Қутайба анча ҳориб қолганди. «Бир калима бас!» деб бақирарди у чекинишга кўникмаганидан ва яна олдинга ўтишга ҳаракат қиларди. Лекин Хаёни Набатий уни маҳкам ушлаб олганди.

Яна ярим соатлардан кейин лашкаргоҳдан чопар келиб, нариги тарафда беш чақирим масофада Вардонхудотнинг лашкари кўринганини айтганидан кейингиша Қутайба чекинишга рози бўлди. Буни сезган турк лашкарлари ғайратга тушди. Улар энди асосий эътиборни ҳалқа қилишга қаратдилар. Жанг билан чекинаётган арабларнинг лашкаргоҳларигача беш юз қадам масофа қолганда ҳалқа чеккаларининг уланишига юз қадамча бор эди.

Лекин шу пайт Набатийнинг кўриб қўйган тадбири бўйича лашкаргоҳдан қўшин чиқиб ҳалқанинг босиб келаётган учларини тўхтатди. Бундан ташқари лашкаргоҳдан отилаётган нефтли мешлар ва тошлар турк қўшинларига босқинчиларни ўраб олиш имконини бермади. Араблар аста-секин беркиндилар.

Агар шу кунги жангдан Вардонхудот хабар топиб вақтлироқ етиб келганда ёки сўғдлар ва чин турклари бир кун кечикиб эмас, шу фурсатда келганларида тарих гилдираги бутунлай бошқача айланиши мумкин эди.

* * *

Араблар танг ҳолда қолгандилар. Улар ўн мингга яқин сипоҳ йўқотдилар. Жанг бўлган кунни кечасиёқ шаҳарда ва қишлоқларда маҳаллий аҳоли томонидан юзтача араб аскарлари бўғизланди. Бу ҳол аҳолининг кайфиятини яққол билдирди. Тўғри, Қутайба бунга жавобан хонадонлардан жангга лаёқатли йигитларни олиб чиқиб, икки юзтасини осиб, тартиб ўрнатди. Оқддий аскарларнинг баъзилари келажакни ўйлаб, аҳолидан тортиб олган жонликларни, гилам ва зеб-зийнатларни қайтариб бера бошлашди. Чўри қилиб олинган қизларнинг ота-оналарига бориб, агар улар рози бўлсалар қизларини никоҳга олишга, рози бўлмасалар қайтариб беришга тайёр эканликларини билдирганлар бўлди. Лекин бу жузъий ҳоллар эди. Асосан эса араблар ғалабага тўла ишонардилар. Хўш, улар турклардан бир жангда чекинсалар нима бўпти? Хўш, Вардонхудот чин турклари, сўғдлар қўшилиб туркларнинг сони бир юз ўттиз мингга етган бўлса нима бўлибди? Улар ўзларидан икки-уч баробар ортиқ лашкарга ҳам қарши уруш қилиб, оллоҳнинг мадади билан галиб келганлар. Энг асосийси хотиржам ҳолда, дилга қувват йиғиб жангга киришилса бас.

Қутайба ҳам шу фикрда эди. У кучли рақибга дуч келганидан бир томондан хурсанд ҳам эди. Тадбир ҳамма нарсани ҳал қилишини биларди. Бу орада туркларнинг ёнига Сўғд подшоҳи Тархон қирқ минг аскар билан, Чин подшосининг жияни Қўрмағонун қирқ минг аскар билан келди. Тағшоданинг йигирма минг одами ҳам йўлга чиққанди. Қутайба шунда ҳам чўчимади. Лашкаргоҳ ичида тартибни мустаҳкамлади. Ташқарига эллик-юзлаб маҳаллий аҳолини «қочириб», улар орқали Қеш йўлида Қутайбага ёрдам сифатида Хажжождан¹ сон-саноқсиз лашкар келаётганлиги ҳақида гап тарқатди. Узи шусиз ҳам яқдиллик етишмаётган Мовароуннаҳр лашкари орасида парокандалик кучайди. Лекин бу парокандалик асосан қўмондонлик ичида эди. Оддий аскарлар тезроқ жанг қилиш, келгинди босқинчилардан хун олиш, ўлжа киритиш иштиёқида эдилар.

Қутайба ташқарига чиқиб жанг қилишга қарор берган кун лашкарбошиларни чақирди. Жанг асосан қўргонга орқа қилган ҳолда олиб борилишини тушунтирди. Урушнинг узоққа чўзилишини ва эртанги жангдан кўзда тутиладиган мақсадлардан энг асосийси — юз кишилик бўлинманинг орқа тарафдан ёриб чиқиб, Хуросонга ёрдам сўраб кетишини ҳам тайинлади.

Лашкарбошилар тарқалиб, Қутайба билан Набатий қолди. Қутайбадан гап чиқиши илнжида Набатий анча кутди. Бироқ Қутайба эртанги жангнинг оғирлиги остида ўтирар, бир томондан эса, дам олгиси келар, Набатийга кет деёлмасди.

— Соҳибим,— деди ниҳоят Набатий,— менга айтадиган гапнинг йўқми?— Қутайба бу гапдан Набатийнинг қандайдир тадбир таклиф этмоқчилигини тушуниб, савол назари билан кутди.

¹ Халифанин шарқ ишлари бўйича ноиб.

— Агар оллоҳ таоло менинг сабабчилигим билан бу балони сендан қайтарса нима дейсан?

— Эҳ, Хаёни Набатий. Бу мушкул иш, шунинг йўлини ахтариб нима қилишимни билмайман. Сен неча маротаба хаёлимни сақлаб қолдинг. Қани айтгин, оллоҳ қалбингга нима тадбир солди?

— Бу тадбир, соҳибим, сенинг сиёсатингнинг бир ғунчаси...

Қутайба ўша, савол назари билан, лекин бир оз қизиқсиниброқ қаради. Набатий давом этди:

— Сен Сўғд ва Турк подшоларининг орасига пифоқ солдинг. Улар у дунёда ҳам бир-бирларига ишонмайдилар. Менинг қалбимдаги тадбир эса, ана шу — сенинг узоққа мўлжаллаган ишингни эртанги жангга олиб келиб суқишдир... Мен ҳозир Сўғд подшоси Тархоннинг олдига бораман. Уни биздан сулҳ сўрашга мажбур қиламан.

Қутайба аста ўрнидан турди.

— Сенинг боришинг мумкин эмас. Жонинг кофирлар олдида юришига йўл қўёлмайман. Сендан ажраллиш қалбимни қанчалик азобга қўйишини билсайдинг, йўқ!

— Соҳибим! Тадбирларим ҳеч қачон қалбингга азоб берганмиди? Менга ишон. Тирик қолишимга ваъда қиламан. Фақат ихтиёрни беришингни сўрайман.

Қутайба ўйланиб қолди.

— Манзур, — деди у ниҳоят, — лекин сен шу пайтда Тархоннинг олдига бормайсан. Қолгани ихтиёрингда.

Қутайба шундай деб оромгоҳга кетди. Набатий унинг ортидан қараб туриб, ўйчан ҳолда қароргоҳига отланди. Набатий қароргоҳига келганда, тузган режасини Қутайбанинг йўриғига мослаб ишлаб олганди. Шу ондаёқ мактуб ёзиб, Тархон тарафга элчи юборди. Мактуб шундай мазмунда эди:

«Қадим Сўғдиёнанинг подшоси Тархонтагинга оллоҳнинг раҳматлари бўлсин. Менинг сенда маслаҳатларим бор эди. Маслаҳатлар бизга Хажжождан ёрдам ке-

лаётганлиги ва Хунукхудотнинг сенинг мамлакатинг хусусидаги айрим режалари хусусида бўлгани учун йўқ демассан, деб ўйлайман. Агар мен билан эрта жанг бошланган пайтида учрашишга рози бўлсанг билдиргин».

Бу хатни олиб борган элчи ярим кечада қайтиб келди. Тархон розилик билдирганди. Набатий кўнгли равшан тортиб уйқуга кетди.

Қутайбанинг, жумладан, Набайтийнинг шоҳлар билан бу қадар бемулозамат гаплашишига ўша пайтлардаги шароит сабабчи эди. Халифалик ярим дунёни босиб олган, унинг ҳатто бир чеккадаги ноиблари ҳам қўшни подшоҳликларнинг бир нечасидан катта эдилар. Арабларнинг енгилмаслиги ҳақидаги афсона ўша авлолдаги қўшни ҳукмдорларнинг туғилганиданоқ қулоғига қўйилганди. Шунинг учун кичкина подшоҳчалар уммондек улкан халифаликнинг оддий савдогарига ҳам қаттиқ гапиршидан қўрқардилар. Бундан ташқари, подшоҳликлардаги одамларнинг кескин табақаланишининг ислом томонидан улоқтириб ташланиши, «худонинг олдида ҳамма тенг» деган шiori қуйи табақаларнинг қулоғига етиши билан уларни ўзига ром қиларди. Шунинг учун ҳам шоҳликлар лашкари исломдан бир қўрқинса, исломнинг ўзидан икки қўрқинсар, оқибатда, халифаликнинг кўнглига жиндак ёқиш-ёқмаслик уларнинг ҳаёт-мамотига сабабчидек туюларди. «Мен сенинг қўшинингги ислом паноҳига оламан, агар ўзингни кўрмаганликка солсанг, сенга тегмайман», қабилидаги сиёсат халифаликнинг энг синалган сиёсати эди. Тархон ҳам ана шунинг илнжидэ эди. Тахминан ундан нима талаб қилинишини сезар; «Шу билан, ўн йилгача бу бўрилардан қутулсам ҳам етади. Кейин борманми-йўқманми?» Тархон шундай фикрда эди.

Эрта билан жанг бошланган пайтда Хаёни Набатий элчи байроғи остида Тархон чодирига яқинлашди. Тар-

хон элликларга борган, кўпдан бери осойишта ҳаёт кечиргани учун семириб кетган одам эди. Юмшоқ юзлари лўппигина бўлиб осилган, айёрона кулиб турувчи кўзларини бодомқовоқлари тез-тез беркитиб турарди.

Улар оддан тушмай гаплашдилар.

— Биз сенга ёмонлик истамаслигимиз важдан учрашишга қарор қилдик,— деди Набатий.

Тархон шоҳлик ғурури жиҳатидан индамади. Набатий давом этди.

— Мулк қўлингдан кетай деяпти-ку, сен бўлсанг биз билан урушмоқдасан.

— Қанақасига?— сўради Тархон.

— Хунукхудот билан Кўрмағонун биз кетгандан сўнг сенинг мулкингдан тинчгина ўтиб кетишига ишонасанми?

Тархон оғзини очганча қолди. Набатий зарбани давом эттирди:

— Ҳеч ҳам бундай бўлмайди! Сўғд вилояти жаннатмакон жой. Унга ўхшаш жой дунёда йўқ. Улар мамлакатингни оладилар. Сен эса хор-зор бўлиб қоласан. Қўлимизга уларнинг чопари тушди. Шу ҳақида келишиб олибдилар.

— Мен қандай чора кўрай?— сўради Тархон ўзини тамоман йўқотиб.

— Биз билан сулҳ тузасан. Тухфа берасан-да, қайтиб кетасан. Хунукхудот билан Кўрмағонун «нима гап» деб сўрашса, арабларга Кеш ва Наҳшоб орқали катта қўшни ёрдамга келаётган экан. Мен ўз вилоятимга қайтаман, деб айтасан. Шундай қилсанг, кейин биз сенга тегмаймиз.

— Яхши маслаҳат бердинг,— деди Тархон. Ва шу куниеъ Набатийнинг айтганидек қилиб иш тутди. Қутайбага мингта мол, икки минг дирҳам пул юбориб, сулҳ сўради. Сулҳ тузилгач, карнай чалдириб, лашкарини йиғиб қайта бошлади.

Нима гаплигини билиш учун чопар юборган Кўрмағонунга худди Пабатий тайинлаган гапни айтди. «Хушёр бўл. Хажжож Кеш ва Наҳшоб орқали катта қўшни юборибди. Ҳадемай етиб келар экан. Вақт ганиматда қайта қолайлик!» Буни эшигган Кўрмағонун ҳам карнай чалдириб аскарларини тўплаб жўнаш тараддудига тушди. Унинг кетидан Хунукхудот ҳам эргашди. Бу учала қўшни йўл-йўлакай талончилик қилиб кетди. Ерданга келган лашкар, Бухоронинг тупрогини душмандан баттар топтаб, тарқалиб кетди.

* * *

Арабларга қарши фақат йигирма минг аскар билан Вардонхудот ва Эрвуз бошчилигидаги Бухородан чиққан, лекин ҳали-ҳамон етиб келмаган йигирма минг аскар қолганди. Лекин Вардонхудот билан Эрвуз Қутайбанинг жаҳонгирлик умрида унга энг кўп талафот етказган ва у таслим қилдирилмаган лашкарбоши бўлди. Чунки Вардонхудот билан Эрвуз аскарлари юзлари қиртишлаб ташланган суратларни, ибодатхоналар ўрнида қад кўтарган мачитларни кўрган аскарлар эди. Қутайба беҳисоб ҳисорлардан биронтасини олиб, унда ўзича тартиб ўрнатар ва беш ёки ўн минг сипоҳ қолдириб кетарди. Шунда бу икки лашкарбошидан бири келиб ҳисорни қайтадан олар, арабларни қирар, лекин Қутайбанинг асосий қўшинлари етиб келиши билан чўлга қочиб беркинардилар. Шу таҳлидда Қутайба икки йилгача Бухорони ололмай музофотнинг у бошидан бу бошига қилич яланғочлаб юрди. Мабодо Бухорони қамал қилишга киришмоқчи бўлса, бир-бирига қўшилмаган лашкарбоши худди келишгандек етиб келиб, шаҳарни олишга йўл қўймасдилар.

Нихоят, Хажжождан юз минг лашкар етиб келгандан кейингина Қутайба Бухорони қамал қилди.

Тағшода қамал пайтида бутун кучларини урушга ташлади. Энг сара бек ва жангчиларнинг кўпи ҳалок бўлди. Ҳатто элликта шахсий қўриқчилари — ясовулларни ҳам қўрғон деворига чиқарди. Уларнинг бари қирилиб, фақат Бурслонгина қолди. Аммо халққа қаҳрамонлик бўлиб туюлган бу нарса Тағшоданинг қўрқоқлигидан, шу қўрқоқлиги билан тарихнинг нишабинч сезиб олганлигидан эди. У бундан кейинги ҳаёти тамоман янгича, Қутайбанинг қаноти остида ўтишини сезганди. Шунинг учун унга тик ва таънали боқиши мумкин бўлган одамлардан қутуларди. Бу қамал тарихда кам учрайдиган қамал эди. Бунда халқ курашар, энг катта хон эса шоҳ эди.

Бухоро олингач, табиий равишда Тағшода тахтда қолди. Лекин мамлакат идорасига боғлиқ ҳамма ишлар Қутайбанинг маҳкамасида ҳал этиларди.

Бухорода Қутайбанинг режалари амалга оша бошлади. Ўлган ва қочган беғу жангчиларнинг уйларига араблар, форслар жойлаштирилди. Кимда-ким исломни қабул қилмай шаҳардан чиқиб кетиш истагида бўлса уларга рухсат этилди. Лекин шундан кейин ҳам Қутайбанинг ниятидаги ярим Бухоро бўшамади. Чунки у, бухороликларни динда ушлаб туриш баҳонасида, аслида эса, ҳокимиятни ушлаб туриш учун шаҳарнинг ярмига ўз одамларини жойлаштиришга аҳд қилганди. Шунинг учун Бухоро аҳолисининг ярми мажбуран кўчирилди. Уларнинг ўрнига араб ва эронийлар жойлаштирилди. Эрон билан қадимдан алоқада бўлган ва форс тилидан унча-мунча хабардор халқ араблардан кўра форсларга ёндаша бошлади. Форс тилининг ўрганилиш жараёни ошиб кетди.

Ҳамон Қутайбага бўйин эгмаган Эрвуз ҳамда бирикки ой Тағшоданинг ёнида тундлашиб юрган Кучтегинлар бутун уруғ-аймоқларини йиғиб олди Туркистон-

га кетдилар. Кейинчалик у ерда Авлиё ота шаҳрини барпо этдилар. Эрвуз кетишида, ҳатто қизини ва набирасини ҳам сўратди. Дунёнинг бутунлай бошқа тус олиши, ҳамда Эдил бўйидан келган канизакни ўйлаган Тағшода бунга ҳам осон кўнди. Ва тез орада ўша канизакка уйланиб олди.

Тағшода ушлаб, еб, лаззат олса бўладиган неъматларни ташлаб, бунинг акси — ушлаб, еб бўлмайдиган, лаззати номаълум, ҳавойи нарса — эътиқод кетидан кетаётган кишиларни тушунолмасди. Ҳаммадан ҳам Бурслон кетишга рухсат сўраб, аниқроғи эса, кетиш қарорини айтгани келганда ҳайрон бўлди. Бу — Қутайба Бухорога кирганидан тўрт ой кейин, қовун пишиғи кунларининг бирида бўлди.

Тағшода Бурслонни ўзининг хос хонасида ёлғиз қабул қилди.

— Бурслоним! Мен сенга катта ерлар олиб бераман. Қўшқлар қуриб бераман. Лашкарбошим бўласан. Нима қиласан чўлу биёбонларда?— сўради фигони чиқиб Тағшода.

Бурслон индамади.

— Ахир қара. Боёнларимнинг ҳаммаси арабу форслар бўлди. Ҳаттоки, ясовулларим ҳам ўшалардан. Уларнинг орасида фақат сен қолгандинг. Наҳотки, сен ҳам шоҳингни ташлаб кетсанг?!

— Ҳа, шоҳим. Илгари юрт, дин, яхшилик — мен учун сизда мужассамлашганди. Энди улар бўлинди.

Тағшода қоматини тиклади.

— Нега бўлинди? Мана, Бухоро жойида. Сени мен жойимизда. Ўз ўрнимиздамиз!

— Шоҳим! Сизу мен юрт бўлолмаймиз. Асл бухорликлар узоқларга кетишди! Шоҳим мени кечирсин, онлам ҳам улар билан бирга.

Тағшода бирдан сингандек бўлди. Бу бир ўзи йиғирма кишига бас келадиган жангчи унинг учун ниҳоятда қимматли эди. Гап Бурслоннинг ёнида юриши-

да эмасди. Шахсий муҳофаза масаласида Тағшода араблар қаноти остида эди. Гап Бухоро халқининг Бурслонни севишида эди.

Аллақачон Тағшоданинг кимлигини билган халқ нафрати ёнида Бурслон бўлгани учун анча юмшаб юрганлигини сезарди.

— Бурслоним, ахир умр бир марта берилади. Унинг қадрига етиш керак. Роҳат-фароғатда ўтказиш керак...

— Мен худди ана шунинг учун кетяпман, шоҳим. Бухородаги ишларни кўрганимда қўлим кунига юз марта қиличга югуради. Келгиндиларни чопавергим, чопавергим келади. Қўрқаман, бир кун ўзимни ушлаб қололмайман деб. Ҳар бир куним азобда ўтмоқда.

— Ахир бу билан тузатиб бўлмайди. На илож, оллоҳнинг амри...— Тағшода оллоҳ сўзини тилга олиши билан Бурслон бир сесканди. Тағшода у ёқ-бу ёққа аланглаб, гапини тузатди,— Хурмуз ўзининг ёруғ юзини биздан ўгирган бўлса...

— Хурмуз ёруғлик йўлидаги ишларида бандаларига эрklarини бериб қўйган. Ҳатто, Ахриманнинг қоронғи йўлига юришлари ҳам ўз эрklarида.— Бу Бурслоннинг умри бўйи шоҳ гапини биринчи бор кесиши эди.

Тағшоданинг овози ингичкалашди. Бу унинг жаҳл отига минаётганини билдиради.

— Хўш, нима демоқчисан?!

— Бандаларнинг бошига тушган кулфат сабабларини бандалардан излаш керак. Бу менинг эмас, Хурмузнинг дегани.

Тағшода у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Хўш,— деди у Бурслоннинг қаршисида тўхтаб.— Излаб топдингми?

— Шоҳим, Сизга бўлган ҳурматим ҳаққи рухсат этинг, кетай!

— Айт!— чиқирди Тағшода.— Ким экан улар? Сўнг уларни чоп ва азобингдан қутул!

— Шоҳим! Рухсат...

— Айт!— Тағшода чинқриб тепинди.— Ким улар?

Бурслон қоматини тиклади. Илгари пайтдагидек шоҳи олдида бир қўлини қилич сопига қўйганча қотди.

— Айт!— қайтарди Тағшода.

— Шоҳим, айбдор мен, сиз ва Қутайба!

Бурслон бу гапни худди ибодатхонада, тангрига қараб айтаётгандек, дона-дона ва хотиржам такрорлади:

— Мен, Сиз ва Қутайба...

Тағшоданинг тишлари ғижирлаб, лаблари қимтинди. Қўнглига биринчи келган нарса соқчибошини чақриб Бурслонни жаллодга топширмоқчи бўлди. Лекин қўрқди. Соқчибоши бирданига беш кишини етаклаб кирганида ҳам ўзининг ажали тайин эди. Чунки Бурслон, албатта биринчи бўлиб унга ташланарди ва беш кишини ҳам енгиб чиқиб кетиши мумкин эди. Бундан ташқари Бурслоннинг ҳамма авлоди-ю, дўстлари жангари эдилар. Қасос олишлари аниқ. Энг муҳими Бухоро халқи шунча садоқат кўрсатган йигитни ўлимга буюрганини билган бўларди.

Бошқа йўлини топиш керак эди.

— Хўш, нега уларни чопмайсан?— сўради истехзоли паст овозда.

— Унда сиз айтганингиздек, умрнинг бир маротаба берилишини унутган бўлардим,— Бурслон ҳам истехзоли жавоб қайтарди. Тағшода қандай қилиб, «Соқчибоши!» деб бақриб юборганини сезмади. Фақат Бурслоннинг бир сапчиб унинг олдига келганини кўрди. Соқчибоши кирганда Бурслон Тағшодадан бир қадам нарида одатдагидек қўли қилич сопида таъзим қилиб турарди. Бироқ Бурслоннинг қўли сопни таъзим пайтдагидан анча қаттиқ сиқаятганини фақат Тағшода кўрарди.

— Ғазначига айт, бунга юз динор берсин!— деди Тағшода овози бўғилиб. Сўнг, ортиқча ҳаяжондалигидан соқчибоши ҳайрон бўлаётганини кўрди-да, изоҳ

берди.— Менинг содиқ қулим Бурслон Бухорони ташлаб кетмоқчи! Дарду алашим чексиздир!

Соқчибоши ишонди. Бурслон хавфнинг олдини олмоқчи бўлди.

— Шоҳим,— деди бир қадам чекиниб,— содиқ қулингизнинг охирги илтимоси бор. Шу туҳфани ўз қўлингиз билан берсангиз!

— Яхши,— Тағшода соқчибошига ўғирилди.— Бор, газначига айт. Юз динор билан бу ерга келсин.

Улар иккови қолганда Тағшода тишини гижирлатиб Бурслонга шивирлади:

— Кўппак ўғли!

— Шоҳим! Соқчибоши келганда шу кўппак ўглини арк қапусигача¹ кузатиб келишни буюрсангиз!

— Иблис!— деди Тағшода араблардан янги ўрганган сўкишни ишлатиб.

— Наинки,— деди Бурслон аҳамият бермай,— менку, умримнинг охиригача сизнинг ҳаётингизни сақлашга, таҳдид қилмасликка берган сўзимдан қайтмайман. Лекин сиз қайтишга ўргангансиз. Қўрқаман.

— Иблис,— деди яна Тағшода.

* * *

Тўқсонинчи йил шаъбон ойининг охирларида Бухоронинг Самарқанд дарвозасидан кириб чиқаётганлар, нарироқда ер ҳайдаётган деҳқонлар ва кўча чангитиб юрган болалар дарвозадан юз қадамча масофада, йўлдан чеккада анчадан бери турган тўрт отликқа ҳайрон бўлиб қараб қўйишарди. Синчиклаб қараган одам бу тўрт одам эғнидаги эски чопонларининг гижинглаган отларига мос эмаслигини, уларнинг нимадандир бетоқатлигини сезарди. Яқинроқ келиб, яна ҳам синчковлик қилганда эса, эски чопонларнинг остида совут, қалқон-

¹ Дарвоза.

лар кийилганлигини ҳамда отлиқлар тўлиқ яроғдорлигини, ўзлари ўта ҳаяжонда эканликларини кўрарди. Лекин ҳамманинг ташвиши ўз бошида, уларга кўп аҳамият беришмасди.

Кириб чиқиб юрганлар ё узоқдан келган савдогар, ёки қишлоқилар бўлгани учун шаҳарлик бу тўртта одамни танишмасди ҳам.

Отлиқлар ана шундай бетоқат аҳволда бир соатча туришди. Шунда дарвозадан бир девқомат жангчи отда ўқдай отилиб чиқди-ю, Самарқанд тарафига йўналди. Бояги тўрт киши енгил тортиб, индамай унга эргашдилар. Қишлоқилар жангчининг Бурслон эканлигидан ҳам, кутиб турганлар эса унинг ака-укаси ва икки тоғаваччаси эканлигидан ҳам беҳабар эдилар.

Орадан ярим соат ўтгач, шу дарвозадан яна ўн учта отлиқ ўқдек отилиб чиқди ва шу йўлдан ўша тарафга от чоптириб кетди. Кейинги тўданинг бошлиғи Тағшоданинг янги соқчибошиси эканлигини, унинг Бурслонни қувиб кетганлигини ҳам ҳеч ким билмасди.

Тағшоданинг нияти бўйича, Бурслоннинг кўч-кўронни ортилган арава уч-тўрт чақирим нарида кутиб турар ва Бурслон унгача якка ўзи бориши керак эди. Ўз ҳаётини сақлашдан бўлак ҳамма нарсада янглишганидек, Тағшода бу сафар ҳам янглишганди.

Қувиб бораётган тўда Бурслонга беш чақиримдан кейингина чўл ичида етиб олди. Бурслон ўз оғанилари билан секин боришар, орқаларидаги тўдани кўрган пайтида иташса қочиб кетишлари мумкин эди. Отлари яхши ва араблар уларни ҳеч қачон қувиб етолмасдилар. Лекин тўданинг ўн-ўн беш киши эканлигини чама-лаб, ҳамда тўрт ойдан бери йиғиб юрган ғазаблари жунбишга келиб, худди ҳеч нарса сезмагандек секин юришда давом этишди.

Араблар аввалига, узоқдан бу беш кишини ўзлари излаган марра эканлигини билмадилар. Етишларига беш юз қадамча қолганда сезиб қолиб, отларини

хийла секинлатдилар. Чунки улар ёлғиз Бурслонга қарши чиққандилар.

Оға-инилар ҳам тўхтаб уларга ўгирилдилар ва шай ҳолга келиб, кута бошладилар. Бурслон укасига сапчадек иккита тош олиб беришни буюрди. Эллик қадамча қолганда араблар отларини аста йўргалатиб яқинлашар эканлар билингирмай ёйла бошладилар.

— Эй, Бурслон, ҳожам сенга сарупой кийим ва бир сандра қурол-яроғ тўхфа қилмоқчи эканлар. Чақирдилар,— деди форс ясовулбоши.

— Эй, эрони,— деди Бурслон,— бор, ҳожангга айт! Тўхфасини энди сенга қилсин!

Бу пайт келиб орадаги масофа ўн қадамча қолганди. Соқчибоши найрангининг иш бермаслигини тушунди-да, қиличинин яланғочлади.

— Сен ҳали мени алдаб чиқиб кетдингми, сакбачча!— деди ва шу заҳотиёқ бошига келиб теккан тош зарбидан «пх» ҳам деёлмай отдан қулади...

Кечаси Тағшодага Бурслоннинг боши ўрнига ўн уч ясовул чопиб ташланганлиги ҳақида хабар етказишди. Улар шу даражада беаёв чопилибдилар ва шу даражада қонга беланибдиларки, қайси бири кимлигини ҳам билиб бўлмади, деб изоҳ ҳам беришди. Тағшода бу Бурслоннинг иши эканлигини сезди.

Бу хабар Қутайбага эртасига, пешин намозига икки соатча қолганда етди. Бу пайтда Қутайба Набатий билан бирга кўҳна ибодатхона ўрнига қурдираётган мачит олдида турарди. Улкан бу мачит биттаёзган ва унда охирги супуриш-сидириш ишлари борарди. Қутайба шу ишларни атайлаб шоширганди. Чунки у бугунги жума намозига Бухоро халқини чақириб, намоз ўқитмоқчи, бунини ўзи кўрмоқчи, сўнг Хуросонга қайтиб кетмоқчи эди. Мачит жуда шошилинич равишда қурилгани учун ёишлари ҳам, тулпроқлари ҳам, мар-

мар устунчалари ҳам, ҳатто эшиклари ҳам Зардушт шарафига қурилган кўҳна ибодатхонаники эди. Эшиклардаги одам тасвирларининг юзлари сидириб ташланганди. Нарироқда, майдоннинг четида ибодатхонадан чиққан ҳайкалларининг сидирилган, майдаланган парчалари сишиқ гишт ва тупроққа аралашиб, уюм бўлиб ётарди. Икки киши уларни шошилмай аравага ортарди. Қутайба бу уюмни шаҳардан ташқарига чиқариб кўмиб ташлашни буюрганди. Уюм ичида Хурмузнинг ўғли Артаннинг боши, гоҳо эса Хурмузнинг қизи Армиатойнинг қўллари, гоҳо эса Хурмузнинг элчиси Зардуштнинг кўкрак қисми чиқиб қоларди.

Қутайба бу ишларни намойишкорона қиларкан, ҳеч нарсадан қўрқмаслигини, оллоҳ бухороликларни нотўғри йўлдан кетганликлари учун арабларни юборганлигини, уларнинг кучига ҳеч нарса таҳдид қилолмаслигини кўрсатмоқчи эди.

Қутайба эски ибодатхона қолдиқларини ортиб, секин узоқлашаётган аравага қараб тураркан Набатийга деди:

— Бухородан куфрни бутунлай чиқариб ташлаш учун неча минг арава керак бўларкин?

У бу жумлани шунчаки, хаёлидан ўтгани учун гапирди.

Шу пайт унинг олдига Тағшоданинг элчиси келди ва бўлиб ўтган воқеани айтиб, шоҳнинг яна ўзига ясовуллар сўраётганини айтди. Қутайба унга жавоб бериб юборди-да, бошини ликиллатиб, мийиғида истеҳзоли кулганча ўйчан туриб қолди.

— Соҳибим,— луқма ташлади Тағшодадан нафратланувчи Набатий,— шу латгани нечун ёқтириб қолганингизга ҳайронман. Ўзининг қулини уддалаёлмаган шоҳ бирон иш қилишни мумкинми?!

— Биз унга иш қилдирмаймиз. Ишни ўзимиз қиламиз. У эса ўтиради. Авом халқни ҳақ йўлга тортишда шамчиरोқ ўринини босади.

— Ахир сал бошқача одамни топиш мумкин-ку! Худоларни супуриб ташлаётган соҳибимнинг шу подшога келганда истиҳола қилаётганига ҳайронман!

Қутайба қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Сен айтган бошқачароқ одамни ўз боши билан иш қилгиси келиб қолиши мумкин. Тағшода эса ундай эмас. Иккинчидан, у бизга содиқлик кўрсатди. Бизга содиқлик қилган одамни эса, ким бўлишидан қатъий назар—латтами, аҳмоқми, бузуқми—жин ҳам уролмаслигини кўрсатишимиз керак. Бизга садоқат — ҳамиша тўқ, фаровон турмушни таъминлашни бу мажусийларнинг қон-қонига сингдиришимиз керак. Умрнинг охиригача фаровон ҳаёт! Фаҳмладингми, ҳабибим!

Набатий соҳибига равшан тортган кўзларида гурур билан қараб, тушунганини кўрсатди. Қутайба Набатийнинг елкасига қўлини ташлади:

— Сен муҳораба пирисан. Сиёсатда менга ишонавер. Мен Хуросонга қайтаман ва лашкар бошида бу ерда сен қоласан, шуларни ёдингда тут. Худо хоҳласа, бир-икки йилдан кейин қайтаман. Ва биз иккимиз юқори туркларни ҳам забт қилганимиз отланамиз.

Қутайба гапини тугатар-тугатмас қурилиш офаси келиб, мачит тахт бўлганини билдирди.

— Абдусалом!— чақирди Қутайба. Хабаш қул етиб келди.

— Тағшодага одам юбор. Қутайба ибн Муслим Бухоро халқини намозга чақираётганини, кимда-ким жомеъ масжидга келса икки дирҳамдан олишини, кимда-ким шу пайтда хоҳ бу мачитда, хоҳ бошқа жойда — намозда бўлмаса қатл қилинишини жарчиларга айтгирсин!

— Бош устига, соҳиб.— Хабаш қайтмоқчи бўлган эди Қутайба уни тўхтатди:

— Абдусалом!

— Лаббай, соҳиб.

— Масжидга қанча одам сиғишини биласан-а?

— Беш минг, соҳиб!

— Баракалло! Хабарни етказасану ўн минг дирхамни хачирга ортиб келтирасан. Кулорни, э, йўқ, Абдоллоҳни ҳам айтиб кел.

— Бош устига, тақсир.

— Бор.

Хабаш кетди. Қутайба Набатийга тушунтирди.

— Варданага ҳоким бўлишдан аввал яна бир карра ўзини кўрсатсин. Абдарасулнинг отаси Абдоллоҳ.

Қутайба ва Набатий мириқиб кулишди.

— Қани кетдик, бир оз ҳордиқ чиқарайлик, тамадди қилайлик. Намозни вақтлуроқ ўқиб қайтамиз. Бухоро мажусийларининг биринчи намозини томоша қиламиз. Эҳ! Тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлишни ёқтираман.— Қутайба қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, қўшиб қўйди.— Туякашнинг набираси ҳам тарихий ишларнинг удасидан чиқади.

Соҳибнинг қаҳқаҳасига Набатий ҳам қўшилди.

Биринчи намозга катта тайёргарлик кўрилганди. Аввал имомликка Қутайбанинг ўзи ўтмоқчи бўлди. Лекин Арабистонга қайтганда дўстларининг ҳазил-мазахидан қочиб, ҳамда нимагадир ирганиб бу фикридан қайтди.

Мачитга кираверишда пулни ёйиб қўйиш учун махсус пештахта ишланганди. Авом халқ бу пулларнинг Бухородан тортиб олинганлигини ўйламас ва Қутайбанинг саҳийлигига йўярди. Ҳар ҳолда ўзларининг коҳинлари, ўзларининг шоҳлари Хурмузнинг ибодатхонасига келганларида қуруқ гапдан бошқа нарса бермасди-да! Бу ерда эса нақд икки танга!

Намоз форс тилида ўқитилиши керак эди. Лекин ба-рибир кўпчилик бу тилни билмагани учун орқада турган таржимон: «Чапга қара!», «Ўннга қара!», «Эгил», «Тиз чўк», деб бақириб туриши лозим эди.

Қутайба намозни кузатиш учун мачитнинг қаршисидаги баланд, пишиқ ёштдан солинган ва катта боло-

хонаси бўлган кўшкни танлади. Болохонадан мачитнинг дарвозахонаси, ҳовлиси ва меҳроб гумбазининг пештоқи кўриниб турарди. Қутайба танлаган кўшк илгарги Эрвузники бўлиб, ҳозир эроний бир лашкарбоши жойлашганди. Қутайба кириши билан унинг янги беги дарров кўрпачалар, парёстиклар тўшаб ташлади. Дастурхон бегади. Лекин Қутайба ўзига ва Набатийга курси келтиришларини буюрди.

Мачит ҳовлисига юпун кийинган йигирматача киши йиғилганди. Уларнинг ярми етим болалар ва ўспиринлар эди. Катталар мачитнинг деворларига, аркларга анқайишар, онда-сонда гап қотиб, бошларини ликиллаштишар ёки нимадандир афсусланиб сарак-сарак қилишарди. Болалар ва ўспиринлар эса бир-бирларига олган тангаларини кўрсатиб мақтанишар ва ўзларида йўқ хурсанд эдилар.

— Ҳабибим,— деди Қутайба болалардан кўз узмай,— ҳар жумада сен ҳам шундай икки дирҳамдан тарқатасан. Бу стимулар катта бўлганларида, ҳеч бўлмаса оч ўлимдан сақлаб қолган ана шу дирҳамлар учун сендан ва сенинг динингдан миннатдор бўлиб юрадилар.

Қутайба бунни айтар экан юзида ачиниш аломати эмас, зафар йўлини каромат қилаётган нузли ифода ҳукмрон эди. Набатий унинг ақлига сажда қилгудек назар ташлаб деди:

— Шундай, соҳиб!

Тез орада жарчиларнинг такрор-такрор бақриришлари ва Тағшода хизматкорларининг ярим қистов, ярим пўписи ташвиқотлари туфайли оломон оқиб кела бошлади. Уларнинг кўпчилиги камбағал-бечоралар, етим-есирлар, тиланчилар эди. Чўлоқ, маймоқ, акашак одамлар ҳам анча-мунча эди. Савдогар ва дўкондорлар ҳам анчагина бўлиб, ҳунарманд, деҳқон ва санъаткорлар нисбатан анча кам эди.

Бухоро катта шаҳар бўлгани учун мачит тез орада тўлиб кетди. Араблар, форслар йиғилганларни подага

ўхшатиб у ёқ-бу ёққа суриб, бақириб-чақириб сафрост қилишга уринишарди.

Ниҳоят, бир амаллаб тартиб ўрнатилди. Имом ҳам чиқди, унинг ёнидан таржимон ҳам жой олди. Имом ваъз бошлади. У қисқача қилиб, дунёнинг пайдо бўлишидан, Мусо, Исо ва ниҳоят оллоҳнинг энг сўнгги элчиси Муҳаммад алайҳиссаломгача бўлган жараёни ислом ақидаси бўйича тушунтирди. Сўнгги расулнинг зиммасида адашган одамларни ҳақ йўлга торттиш эканлигини, ҳар бир мусулмоннинг вазифаси ҳам шундай эканлиги тайинланди. Ниҳоят, Бухоро халқи ҳам оллоҳнинг продасини бажарган Қутайба ибн Муслим туфайли ҳақ йўлни топиб олганлари билан қутлади. Мусулмонларнинг халифалик байроғи остида бахтли ҳаёт кечираётганларини, динга ўтмаганлар закотни беш ҳисса тўлашларини ҳам қистирди.

Ваъз тугагач, таржимон югуриб одамларнинг орқасига, дарвозахонанинг олдидаги супага ўтди. Имом ҳовлидагиларга ва кўшкда турган голибларнинг сардорига орқа қилиб намозни бошлади.

Қутайба ҳам ўрнидан туриб, гарчи намоз ўқиб келган бўлса-да, қўлини қовуштирди. Имом балаид овозда ўқиркан, орадаги масофа туфайли унинг овози янада чиройли бўлиб унга етиб келарди. Намозхонлар рукуъга кетиш вақтлари таржимон «Бошни бур!» деб, сажда қилишлари керак бўлганда «Чўккала!» деб бақирарди.

Қутайба ўз қиличи билан яратган бу манзарага қараркан, бу халқнинг келажакда мусулмон бўлишига, ҳаммаси араб лисонида гаплашиб, худди сурёнийлардек ўзини араб деб атаб кетишига қаттиқ ишонганди. Хаёлида унга оллоҳнинг назари тушиб тургандек эди. Бундан вужудидан нур ёғилиб, гўзал қиёфага кирганди. Набатий уни кузатаркан, ҳақиқатан ҳам Қутайба — худонинг назари тушган одамлигига имон келтирарди.

Вампа сайёрасини телескопдан кузатиб ўтирган Кирў «уфф» деб ўрнидан турди-да, тўп олдига борди. Унинг оғзини сайёрага тўғрилаб модданинг хаёли тезлигида учишини таъминлайдиган вакуум яратди-да, мўлжаллаб отди. Сўнг яна илдамлик билан телескопга қайтиб, қилган ишнинг кузата бошлади.

Ёруғликка нисбатан бир неча миллион марта тезликда етиб борган модда Вампани қоплаган атмосфера тузилишини бир неча сонияга бузди. Натижада кинотдан келувчи зарарли нурлар сайёрага ўтиб, ундаги барча онгли ва онгсиз мавжудотларни ҳаётдан маҳрум қилди. Бир неча минг йиллик цивилизациядан ном-нишон қолмади.

Охириги мавжудотнинг жонни узилиб қотиб қолганидан кейин ҳам Кирў сайёрага қарахт ҳолда анчагача қараб турди. Сўнг, меҳнатларининг зое кетганидан жаҳли чиқиб, ғудранганча лабораториянинг нариги чеккасида ўтирган Кошнинг олдига кетди. Қоқ телевизордан кўзини узмаганча уни истеҳзо билан кутиб олди:

— Ички ҳиссиётларни ушлаб турулмаслик асаб бўшлигидан далолат беради.

— Э, минг йиллик тажрибамиз бекор кетди! Вампадаги туппа-тузук ривожланган нусхалар ҳам моддий неъматларга эришиш учун бир-бирини алдаш, иложли бўлса ўлдириш керак, деган тушунчани босиб ўтолмадилар.

Камолот бўйича энг зўр мутахассис деб тан олинган Кон газета ўрнини босувчи телевизорнинг гоҳ у, гоҳ бу программасини бураб ўтирганди. Кирунинг охири гапларидан кейин у телевизорни ўчириб, ўтирган жойида дўстига ўгирилди:

— Хўш, нима қилдинг энди?

— Қайтадан бошлаймиз...

— Ўлдирдингми?

— Ҳа... Лекин улар ўлганларини билмайдилар ҳам. Ҳаммасини турган жойида ширин уйқу босади-да, кейин қайтиб туришмайди,— деди Киру.

Кон индамай қолди. У олис сайёрадаги ҳаётнинг қай аҳволда бирдан сўнганини кўз олдига келтирмоқчи бўлди. Киру эса кўнгилчан дўстининг изтиробига чек қўйиш истагида изоҳ бера бошлади:

— Кон, гап шундаки, уларда бир-бирини ёндириб, куйдириб, заҳарлаб йўқ қиладиган қуроллар жуда кўп тўпланган эди. Бу қуролларни бир-бирларига ишлатишга тайёр тургандилар. Ўзларини узоқ давом этадиган азобли ўлимга маҳкум этардилар. Биз эса уларни бу азобдан холи қилдик.

— Сени сайёралар ҳукмдори, деб айтишларининг мазмунига энди тушундим... Лекин бошқа иложи йўқ-миди? Ичидан биронта фаросатлироғи чиқиб қолишига ҳам умид йўқмиди?

— Ҳа,— деди Киру кескин қилиб.— Мен уларни бир-бирларига уруш ҳақида нота юбораётган пайтларнида тўхтатиб қолдим. Шундай қилмаганимда азобланишларидан ташқари сайёраларини ўқидан чиқариб, бошқа сайёраларга ҳам зарар етказишлари мумкин эди.

— Менга қара, Киру, наҳотки коинотда бизнинг Музудан бўлак жойда, яхши яшаш учун ўзи кабиларни ўлдириш керак, деган психологик тўсиқни енгиб ўтган мавжудотлар бўлмаса?

— Нега бўлмас экан, бор. Икки ярим миллиард ёруғлик йилли узоқликда Азура деган сайёраликлар бу

тўсиқни аллақачон енгиб, энди ўзлари ҳам атрофдаги сайёраларни «тарбия»ламоқдалар.

— Ҳали улар бизларни ҳам кузатиб ўтирадилар дегини?

— Йўқ, азураликлар биздан анча орқада. Улар учун ҳали ҳам тезликнинг юқори чўққиси ёруғлик тушунчаси билан чегараланган. Ҳаёл тезлиги эса, фантастик бир нарса бўлиб туюлади. Шунинг учун ҳам назорат доиралари бизникидан миллион марталаб тор. Азурадан бутунлай қарама-қарши томонда, у ҳам тахминан икки ярим миллиард ёруғлик йил узоқликда Ер деб аталган сайёра эса, ана шу тўсиққа қамти келиб турипти. Менинчга, ерликлар ҳам бу тўсиқни ўзларининг фойдаларига ҳал қилсалар керак...

Кирў гапини тугатолмай қолди. Икки дўстининг шундай ёнгинасидаги девор сурилиб, у ердан бир киши чиқиб келди.

— Рухсат этсанг, Кирў қардош, мен фикрининг дўстинингга сингдиришинга қаршилик қилсам, — деди у назокат билан кулиб туриб, таъзим қиларкан. Кейин тўсатдан кириб келганини изохлади. — Мен бир неча марта экранни ёқдим, лекин суҳбатга берилиб, жавоб бермадинглар. Яна бир карра узр сўрайман, охириги гапларининг беихтиёр эшитдим.

Р — Кел, Рижна, ўтир, — деди Кирў кириб келган одамга, энсаси қотиброқ. — Бекор овора бўлибсан. Ер масаласида менинг фикримга қаршилар ҳам бор, деб айтмоқчи бўлиб турган эдим.

Рижна Кирўнинг касбдоши бўлиб, уларнинг назорат доиралари бошқа-бошқа эди. Бироқ Ерга улар иккови қарашарди. Бунинг сабаби Ер мунозарали мавзелар тонфасига киритганлигида эди. Кирў билан Рижнаниннг Ер хусусидаги хулосалари қарама-қарши бўлганлиги учун Коинот комиссияси икковини мутасадди қилиб қўйган ва бу билан масаланиннг бир томонлама ҳал этилиши эҳтимолининг олдини олганди.

Киру Рижнани ёқтирмаслигини билганлиги учун Кон ўрнидан турди:

— Мен сени чўмилнига таклиф этмоқчи бўлиб киргандим, — деди у Кируга. — Бугунги иш соатларингни кечкурунга кўчириб қўя қолмайсанми?

— Рухсат этсангиз, бу саволга дўстингиз учун мен жавоб берсам, — Рижна яна кулиб туриб назокатли енгил таъзим қилди. — Афсуски Киру ҳозир Коинот комиссияси олдида ҳисобот бериши лозим.

Кон «на илож» дегандек қўлларини икки ёнга ташлади. Рижна энди Кируга гапира бошлади:

— Биласанми, киргаимнинг асосий бонси бу эмас. Коинат комиссияси Ер масаласида сени бугун, мени эса эртага эшитмоқчи эди. Лекин, ҳозир хабар беришдики, иккимизни баравар эшитишар экан. Шунинг учун, энг сўнгги ахборотларни бирга ола қолайлик, дегандим.

— Қарор қилишган бўлса бўпти-да! — деди Киру ижирганиб. — Лекин сен бўлсанг асабийлашимни айтгандим-ку, уларга.

Рижна, мен қайдан билай, маъносида елка қисди.

— Бўпти, юр, — деди Киру Рижнага телескоп томон ишора қилиб. Бироқ Коинот шу ердалиги эсига тушиб, унга, сен нима қилдинг энди, дегандек қаради.

— Агар мумкин бўлса, — деди кетиш ниятидан бирдан айниган Кон, — мен ҳам қолсам?..

— Бемалол, — деди Рижна.

— Ахир бу ҳам бир чеккаси Камолот масаласига киради-ку, — далда маъносида қўшимча қилди Киру ҳали ҳам тортинаётган дўстига.

Улар икки юз метрлик хонанинг телескоп жойлашган қисмига яна қайтишиб, маълумот олиш тадориғини кўра бошлашди. Учови ҳам биттадан, турли узунлик ва рангдаги симлари осилиб турган ва тешикчалари бўлган темир қалпоқ кийишди. Қалпоқдаги симларнинг учида тегиши билан баданга ёпишиб қоладиган резиналар бор эди. Резиналар юрак, бўйин, қўл ва оёқлар-

га ёпиштирилди. Киру билан Рижна ўзлари «жиҳозла-нишар» эканлар ҳазил-ҳузул аралаш Конга ҳам ёрдам беришарди.

Ҳаммаси тахт бўлгач, телескопнинг тагига бориб, уни экранга улади. Экранлар липиллай бошлади. Телескопни Ерга тўғрилайётган Киру бирдан ўрнидан турди.

— Дарвоқе, — деди у Конга қараб, — сенга одамларнинг руҳий олами ҳақидаги бир неча минг йиллик маълумот тўпланган кассетани улаб қўйсам ёмон бўлмас?

— Албатта, — деди Кон. Киру телескоп орқасидан деворга ишланган металл тахта олдига ўтди-да, ундаги кўп тугмачалардан биттасини босди. Кучсиз гувиллаш овози эшитилиб, бир-икки сониядан сўнг тахтанинг кафтдек қисми очилди. Унда чақалоқ жимжилоғидек келадиган кассета ётарди. Киру уни олиб Коннинг қалпоғидаги тешикчалардан бирига тикди. Соҳ толасичалик иппини чиқариб, мошдек резинкасини Коннинг қулоғи ортига ёпиштирди. Кейин жойига бориб ўтираркан изоҳ берди:

— Сеанс тугагунча ишон ҳақида биз билан тенг билимга эга бўласан.

Рижна билан Кон экрандан, Киру эса бевосита телескопдан Ерни кузата бошлашди. Экранга аввал чиройли қаср тушди. Қасрнинг буржли деворлари, беш қирра юлдузли, узун, қиррадор минораси кўринди. Сўнгра қисқа узилишдан сўнг оқ мрамар бино, қўлида тарози ушлаб турган аёлнинг улкан ҳайкали тушди. Изоҳ бераётган Кирунинг овози эшитилди:

— Кон, сен учун бир оз тушунтириш олиб бораман. Ҳозир кўрганинг Ердаги энг катта марказлар. Ердаги одамлар ҳозир иккига бўлинган. Еرنинг тақдири ана шу икки шаҳарда — уларнинг ўртасидаги муносабатда ҳал бўлади. Ёки улар биз каби коинот хўжайинларидан бирига айланадилар, ёки сайёраларида ҳаёт умуман йўқолиб, яна бошқатдан бир ҳужайралик мавжу-

дотлардан бошлайдилар. Шунда ҳам бир неча «агар»-лар амалга ошса: ўз урушларида сайёраларини ўқидан чиқариб юбормасалар, биологик ҳаёт учун шароит қолса.

— Бир савол? — деди Қон Қирўнинг гапини бўлиб.— Ер ўқидан чиқиб кетса, бизга таъсир кўрсатиши мумкинми? Ва у қандай бўлади?

— Иккинчи саволингга жавоб: бизга таъсири қандай бўлишини аниқ билмаймиз. Биринчи саволинг ортиқчалигини сезгандирсан: албатта таъсир бўлади. Қоннот ҳам мисоли ишлаб турган механизм. Бир нуқтасида пайдо бўлган тебраниш қачондир ҳамма жойига таъсир кўрсатади.

Қирўнинг бу тушунтиришидан сўнг жимлик чўкди. Учала олимни ҳам олаётган ахборотлари тамомила банд этганди.

Сеанс тугагандан кейин ҳам ҳар ким ўз хаёлларига фарқ бўлиб, жимликни бузмади. Биринчи бўлиб Қон гап очди:

— Барибир Ер тақдирига аралашишимизга ҳеч қўшилолмайман. Ахир улар бизлардан мутлақо ташқарида, бизларнинг борлигимизни билишмайди ҳам-ку! Ваҳшийликдан бошқа иш эмас экан ишларинг!

Рижна хахолаб юборди:

— Ўзим ҳам Қон Қирўнинг тарафини олса керак, деб ўйлаб ўтиргандим.

Қирў ўрнидан туриб кетди:

— Рижна! Сени унчалик ёқтирмаслигимнинг асосий сабаби, худди ҳозиргидек, масалаларни атайлаб чалкаштиришингдандир. Ахир Қон, умуман қоннотга аралашишимизга қарши. Мен эса, Елдаги ҳаётни йўқ қилишга шошилмаслик, ерликларнинг фаросатига ишонч ҳақида гапираман.

Рижна «э, қўйсанг-чи» дегандек қўл силтади:

— Моҳият битта-ку! Қон ерликлар ҳақида маълумот олгани учун, яъни бизнинг соҳага биринчи мўрала-

ши ерликларга тўғри келгани учун қарши бўлиб қолди. Эҳтимол илк қадами бошқа сайёра, сен ҳалигина йўқ қилган сайёрага тўғри келганда у бошқача фикрлаган бўларди. Икковингларни ерликларнинг жисман гўзалликларни мафтун этган.

— Дўстлар, дўстлар, — деб гапга аралашди Кон, — аввало, менинг ҳақимда бу масалага «биринчи ёндошиши, мутлақо беҳабар», деб гапиришларингга қаршиман. Сайёрамининг ҳар бир аҳли сингари мен ҳам коннот назорат қилиб турилишидан, фаросатсиз мавжудотларнинг бизларга зарар етказмаслиги учун ҳаракат қилинаётганидан хабардорман. Лекин Рижна рост айтди, ерликларга мафтун бўлдим ва агарда, сизлар йўқ қилган цивилизациялар шундай бўлар экан, эртадан бошлабоқ ўз кафедрамдан туриб, фаолиятларингга қарши кураш бошлайман, жамоатчиликни ҳам ишга соламан!

— Йўқ, Кон, йўқ! — деди хотиржамлик билан Кирў. — Биринчидан, ерликлардек гўзал қиёфа, ўзига хос маданият коннотда бизга учрамаган. Иккинчидан, лабораториямининг юз миллиард ёруғлик йили давомидаги фаолиятида бор-йўғи еттита маданият чироғи ўчирилган. Ҳозирги мавжуд ўн биттаси ҳам Ердагидек эмас. Мен гўзаллигини айтяпман. Ундан ташқари, қолган ўнтанинг ҳаммаси ҳам тараққиётнинг ердагидек нозик нуқтасига етгани йўқ. Орқада. Иккинчидан, биз уларни мажбуран ўлдирмаймиз. Тараққиётлари маълум нуқтага етиб, психологик тўсиқни енголмай, ўзларини ўзлари йўқ қилиш даражасига етганларида аралашамиз. Улимининг азобли шаклини алмаштирамиз, холос. Бу, биринчидан, уларга ғамхўрлик, иккинчидан, Ердаги табиий шароитни сақлаймиз, ўқидан чиқиб кетмаслигини таъминлаб коннотни, жумладан, ўзимизни муҳофазалаймиз.

Метиндек бу далиллар олдида Кон индамай қолди. — Ҳар ҳолда, — деди у бир оз туриб, — уларни тўғ-

ри йўлга солишнинг, ёрдам беришнинг иложи йўқми-кан?

Рижна яна қўл силтади. Кирў эса сабр билан тушунтиришда давом этди:

— Уларни хавфдан огоҳ қилолмаймиз. Сабаб: маданиятнинг табиий оқими бузилади. Илоҳий куч бўлиб туюлишимиз мумкин. Улар бутун фаолиятларини йиғиштириб осмонга қараб, ҳолва тушишини пойлаб ўтиришлари, мустақил фикрлашларини йўқотишлари мумкин. Мустаҳкам алоқа боғлаб, даражамизга етиб олишга ёрдам берадиган бўлсак, икки томонга ҳам зарар етди. Чунки камолот билан шуғулланган киши сифатида ўзинг биласан, ҳар бир конкрет мавжудот сингари бутун сайёра ҳам олдидан чиққан қийинчилик биров томонидан бартараф қилинадиган бўлса ахлоқий жиҳатдан бузилади. Бошқача бир хусусиятга эга эканман-да, деган фикр туғилади унда. Алоҳида ерликларга келсак эса, биз «совға» этган илм ва тажриба уларни оқибатда бизларга тажовуз қилишларига олиб келиши мумкин. Чунки ҳар бир конкрет мавжудот сингари, конкрет цивилизация ҳам фақат ўз тажрибасининггина қадрига етади. «Совғамиз» эса, уларда худбинлик пайдо қилиб, ҳатто бизларни аҳмоққа чиқариб қўйишлари мумкин бўлиб қолади. Бошқаларга зулм қилиш истagini туғдиради.

— Наҳотки, уларга ёрдам беришнинг ҳеч йўлини топмаган бўлсанглар?! — Кон ачинганидан яна шу саволни қайтарди.

— Ёрдам берганмиз,— жавоб берди Кирў.

— Ҳа, қардош Кирўнинг меҳр-муҳаббатлари туфайли ерликларга бошқа цивилизациялардан кўра кўпроқ ёрдам берганмиз,—заҳархандалик билан қўшимча қилди Рижна.

— Кўпроқ эмас, холос бир индивидга ортиқ.— Кирў ҳам қизишиб шарт кесди.— Аниқ гапирсанг нима қиларкин?!

— Барибир кўпроқми ишқилиб!

— Кўпроқ деганни ўнта деб ҳам, юзта деб ҳам тушуниш мумкин. Биз эса бошқаларни ўнта эмлаган бўлсак, ерликларни ўн битта эмладик.

— Бу нима деганларинг?— Кон бу саволи билан ҳамкасбларининг баҳсларини юмшатмоқчи ҳам эди.

— Биз ерлик одамдан биронтасини танлаб олиб, туғилаётгандаёқ бир оз кенгроқ мушоҳада қилишни, бир оз фаолроқ бўлишни таъминлайдиган эм юборамиз. Натижада у дунёқараши бошқалардан кенг бўлиб ривожланади. Бутун инсоният учун фойдали ишларни қилади, ғояларни илгари суради, бу ғоялар учун бошқалар ҳатто ўлимга ҳам боради.

Қирўнинг гапини Рижна илиб кетди:

— Бироқ ана шулар ҳам таъсир ўтказолмади. Инсоният, барибир, охириги урушига тайёрланмоқда.

Қирў унга аҳамият бермай фикрини давом эттирди:

— Ерликларга умид боғлаётганимнинг сабаби шуки, уларда биз эмлаётган одамлардан бошқа, яъни ўзларининг орасидан ҳам буюк одамлар туғилмоқда ва улкан хизматлар қилмоқда... ўша тўсиқни енгил учун.

Қирўнинг гапи шу ерга келганда Рижна туюқиб ўрнидаб туриб кетди:

— Бу буюк одамлар ерликларнинг ўзларидан эмас, биз эмлаган одамларнинг авлодларидан чиқмоқда,— деди у жаҳл билан. Қирў яна гапида давом этди:

— Қардош Рижна билан иккимизнинг орамиздаги келишмовчиликнинг жабҳаларидан бири худди шудир. Мен, биз юборган ўн бир кишидан чиққан бошқа одамларни ерликларнинг ўз фарзандлари дейман. Рижна эса, уларнинг ҳаммасини, биз эмлаган одамларнинг болалари, дейди.

— Ва тўғри қиламан. Чунки Ердаги асосий юксалиш бизнинг назаримиз тушгандан кейин бошланди.

Мунозара давомида Қирў ва Рижна ниҳоят қизишиб кетишганди. Четдан қараган кимсага икковининг

ҳам асосий мақсади Коннинг фикрини ўзига оғдириш бўлиб туюлиши мумкин эди.

— Менинг фикримча эса,— Қирў Конга қараб давом этди,— ерликлар бизларгача ҳам, яъни охириги беш минг йиллик тарихларгача ҳам тезлик билан ривожланиб келганлар. Бу менинг Рижнага қарши қўядиган биринчи далилим бўлса, иккинчиси, биз эмлашни бўлак сайёраларда ҳам ўтказганмиз. Лекин уларда кенг фикрлайдиган одамлар бизнинг эмлаган сонимиз бўйча қолиб кетган. Юқмаган. Агар Рижнанинг фикри тўғри деб ҳисоблаганимизда ҳам, яъни эмлашларимиз ирсий из қолдирар экан, бу ҳам ерликларнинг бўлак сайёрадагилардан кўра умидироқ материал эканлигини кўрсатади...

Шу ерга келганда Қирўнинг гапи оғзида қолиб, жаҳл билан олдидаги тугмачалардан биттасини босди. Девордаги экранда котиба кўринди:

— Бу нима деган гап?!— тутоққанча сўради Қирў унга қараб.— Нега эсга солмадингиз? Еки ҳисобот қолдирилдими?

Экрандаги котиба оғиз жуфтлашга улгурмай, унинг тасвири ўчиб, ўрнидан Коннот комиссиясининг ўн бир аъзоси кўринди. Комиссия аъзолари катта залда ўтириб Қирўнинг хонасидан репортаж олиб бораётган телевизорга қараб ўтиришарди. Қирў билан Рижна ўринларидан туриб кетишди. Экранда Комиссия раиси бўлган қариянинг юзи кўринди.

— Қардошлар,— деди раис ўрнидан туриб.— Котибани койманглар. Бунда биз айбдормиз. Сизларни чақирмоқчи бўлиб туриб, худди, керакли баҳснинг устидан чиқдик. Расмий маърузадан кўра у кўпроқ фойда беришини, сизларни ҳам ортиқча ҳаяжондан халос этишини билиб, эшитишни маъқул кўрдик. Баҳсларингиз ҳисобот ўрнига ўтади. Илтимос, давом этаверинглар.

Экран ўчди. Қирў билан Рижна хижолатда бир-бирларига қараб қолдилар. Орадаги сукунат сал чўзилга-

ни учун девордаги экран яна ёнди. Яна раиснинг қиёфаси кўринди:

— Қардошлар, ажратилган вақтнинг ярми ўтди. Ҳисоботинглар тугай деб қолди. Қардош Рижна, демак, сизнинг фикрингиз Ерга нисбатан манфий, шундайми?

Рижна ўрнидан турди:

— Ҳа! Бутунлай тўхтатиб, бутунлай бошқатдан бошлаш керак. Акс ҳолда...

— Тушунарли,— раис Рижнанинг сўзини бўлди, сўнг Кирўга қаради:— Сиз «ҳимоянгизни» бошланг,— раис яна Рижнага қаради.— Сиз йўл-йўлакай мунозарага киришишингиз мумкин.

Кирў бир оз ўнғайсизланиб гап бошлади:

— Мен ерликларни мутлақ маънода ҳимоя қилмоқчи эмасман. Аралашувимиз ҳамма учун фойда эканлигини биламан. Мен фақат, ерликларнинг «уруш — барча масалаларни ҳал этолмаслиги, ҳатто, сайёраларни адо қилиши мумкинлиги» ҳақидаги фикрга етиб келганликларини айтмоқчиман.

— Ақлан етганлар,— луқма ташлади Рижна,— лекин, бу нарса ҳис-туйғуларига ўтиб боргани йўқ. Икки томон ҳам бу гапларни бир-бирини алдаш учун гапирди. Гапирадилару бир қўллари доимо қурол тугмачасининг устида туради.

— Бу ахир минг-минг йиллик савқи-табиий. Уни даров енгиб бўлмайди!— Кирў қизишиб кетди.— Шу пайтгача давлатлар ўртасидаги шартномалар бошқа шартномаларга қарши тузилар ва бу икки гуруҳ бир-бирини мутлақо инкор этарди. Ҳозир эса ундай эмас! Айниқса, хусусий мулкчиликни йўқотган томон тинч-тотув яшаш учун жон-жаҳди билан курашмоқда.

— Мен эса ишонмайман! Инсоннинг табиятини унутиб қўяяпсиз. Ёки атайлаб инкор этиб, бизларни ҳам чалғитмоқчисиз.— Мунозарага комиссия аралашгани учун ўз-ўзидан сизлашга ўтилди.— Ахир, тинчлик ҳақида энг кўп гапирган тараф ҳам урушга тайёргарлик

кўраётган бўлиши аниқ-ку!— Рижна гапираркан ўзини сипо тутар ва оҳангида комиссияга ишора бўларди. Ки-рў эса, аксинча, қизариб, бўзариб ўзини сипо тутишга ҳаракат ҳам қилмас ва у фақат Рижнани кўраётгандек эди.

— Сиз, Рижна қардош, ерликларга тўхмат қиляпсиз. Илгарӣ ҳам тинчликсевар подшоликлар бўлган. Улар қуролланиш ҳақида ўйламаганлар. Натижада тажовуз-кор қўшнилариининг луқмасига айланганлар. Ҳозирги, Ердаги янги жамият эса, ана шу тажрибаларни яхши фаҳмлаган ва бир-икки марта оғзи ҳам куйган. Шунинг учун, тинчлик учун курашар экан, ўзи ҳам қуролли бў-лиши кераклигини унутмаётир. Инсониятнинг барча тараққийпарвар намояндалари эса, қурол — ортиқчадир деган фикрга етиб борганлар. Фақат бир-бирларига ишончсизлик муаммо бўлиб турибди. Лекин ишонч-сизликни ҳам тенгиш керак деган тўхтама келган-лар. Шунинг учун тўсиқ бартараф қилинишига ишо-наман.

— Менда эса, ана шу ишонч йўқ. Менда бошқа ишонч бор. У ҳам бўлса: ерликларнинг ташқи гўзал-лигига маҳлиёлигингиз ва бу маҳлиёлигингизни улар-нинг ички дунёсига кўчирмоқчилигингиз. Огоҳлантириб қўйай, ортиқча муҳаббат қўйиб, азобга маҳкум этиб қўй-масангиз бўлди, ишқилиб.

— Хавотир олманг, Рижна. Сиз айтганингиздек, муҳаббат қўйган бўлсам, муҳаббат мантиқидан ҳам азобга қўймаслигим керак.

Экранда раиснинг қиёфаси кўринди:

— Бўпти, тушунарли. Балки қардош Кон ҳам гапи-рар? Камолот бўйича мутахассиснинг фикри ўзига хос қимматга эга бўлиши мумкин.

Кон сўзини бошлаганда олдингидан акси ўлароқ эк-ран ўчмади. Ундан комиссия аъзолари диққат билан қараб турардилар. Шунинг учун у бевосита экранга қа-раб гапиришга мажбур бўлди.

— Мен дўстларимнинг рухсати туфайли, юздан ортиқ ерликнинг руҳий аҳволоти билан танишиб чиқдим. Бу имконият учун дўстларимга, фикримни эшитмоқчи бўлган комиссия аъзоларига ташаккур. Ерлик нухсаларга келганда эса, уларнинг орасида умуминсоният, умумкоинот даражасида ўйлайдиган, ақлли мавжудот деб аташ мумкин бўлганлар бор. Шу билан бирга, ўз уйини дунёнинг маркази деб ўйлайдиган, ўта тор нухсаларни ҳам, ўз қорни ташвишида туққан онасини, ватанини, умуман ҳар қандай муқаддас нарсани ҳам сотворадиган даражадаги нухсаларни учратдим. Лекин бу камчиликларнинг ҳаммаси тарбиядан эканлиги, энг ёмон нухсада ҳам гарчи кўмилиб кетган даражада бўлса-да яхшилик уруғлари борлиги аён бўлди. Шу нарса менда уларга нисбатан ҳурмат уйғотади. Тинчлик гоёларининг, айниқса янги жамиятда ҳукмронлиги эса, умуман Ерга бўлган ишончимни мустаҳкамлайди. Асосий гапларим шу. Яна бир марта раҳмат. Мен қардош Кирўнинг фикрига қўшшаламан.

Кон гапини тугатгач, комиссия раиси негадир жилмайди:

— Раҳмат сизга, қардош Кон,— деди у.— Агар рухсат этсангиз, мен бир қўшимча таклиф киритсам...— деди Кон бир оз нйманиб.

Раис жилмайганча розилик аломатида бош ирғади.

— Ерликларни ҳимоя қилувчи Кирўнинг фикрини амалга ошириш учун мен кафедрам томонидан ҳам улуш қўйишга сўз бераман...

Кон бу гапидан сўнг кимнингдир, «қандай қилиб?» деган сўрашини кутганди. Ҳақиқатан ҳам бу савол ҳамма томонидан унсиз нигоҳ билан берилди. Буни кўриб, Кон дадил давом этди:

— Маълумингизким, кафедрамизда мавжудотнинг ниятлари эзгуликками ёки қабихликками қаратилганлигини аниқловчи биологик филтър яратилган. Бу филтър

ёрдамида тирик жоннинг энг чуқур жойларигача кўра оляпмиз ва агар у номақбул бўлса тузатяпмиз.

Эшитаётганларнинг бари, хабаримиз бор, дегандек бош ирғашди.

— Мен ана шу фильтрни зудлик билан сизларнинг тўпларингга мослаштиришга ваъда қиламан. Натижада, у отилганда ҳам ерликларнинг пок ниятли кишиларини муҳофаза қилиб, алдамчи ва иккиюзламачиларнигина йўқ қила оладиган бўлади...

Коннинг гапи тугамасданоқ ҳамма кулиб юборди. Кон хижолатдан киприкларини пириллатиб, кулгининг сабабини тушунолмайд қолди.

— Йўқ, йўқ,— деди комиссия раиси,— кулги кўз ёшларини артиб,— бизларни нотўғри тушунманг. Сизнинг қилмоқчи бўлган ишингиздан эмас, ерликларга меҳрингизни бу қадар очиқ билдирганингиздан куляпмиз. Сиз аралашувимизни улар билмасликлари кераклиги ҳақидаги энг асосий талабни ҳам унутиб қўйдингиз.— Бу гапларни айтиб бўлиб раис жиддийлашди:

— Охирги хулоса учун сўз асосий мутахассисларга берилади. Марҳамат, қардош Рижна!

— Менинг фикрим аниқ. Ердаги ҳаётни йўқ қилиб, диққатимизни бошқа нуқталарга қаратишимиз керак.

Раис тушунарли дегандек бош ирғади-да, деди:

— Комиссия ўз хулосасини эртага эълон қилади...

Экран ўчди. Бу дегани Қирўнинг ҳам, Рижнанинг ҳам фикри юз фонз ёқланмаганлигини билдиради...

* * *

Эртасига Комиссия назоратни ўта юқори даражага кўтариш шarti билан Қирўнинг фикрига қўшилганлигини эълон қилди.

МУНДАРИЖА

Зарб	3
Эркин*	26
Идорада*	46
Йўли*	56
Болаликдан қолган муаммо*	62
Кийик кўзлари*	72
Бухородаги биринчи намоз*	84
Ҳали ишончим бор*	130

*© Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.

На узбекском языке

ЗАХИР АГЛЯМОВ

ГЛАЗА ОЛЕНЯ

Рассказы

Редактор *Т. Ҳобилов*

Рассом *Л. Богатова*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *М. Исмоилова*

Корректор *М. Қудратова*

ИБ № 1337

Босмаҳонага берилди 17.02.81. Босишга руҳсат этилди 11.11.81. Р 16002 Формати 70x108 1/32. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босми л. 6,3. Нашр л. 6,35. Тиражи 30000. Заказ № 2376. Баҳоси 40 т.

Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий Фўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрланган матрицадан 2-босмаҳонада босилди. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.